

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему «Формування системи соціального захисту у Харкові
наприкінці XVIII на початку XX століття»

Виконала: студентка VI курсу
заочної форми навчання
Напрямок підготовки
(спеціальності)

032 «історія та археологія»

Бутенко Анастасія Миколаївна

Керівник: доктор філософії з
історії та археології

Ховтура Анастасія Сергіївна

Рецензент:

Зміст

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження	9
1.1 Історіографія теми	9
1.2 Джерельна база дослідження	17
1.2 Методологія та методи дослідження	19
Розділ 2. Установи опіки над сиротами та дітьми з обмеженими можливостями	21
2.1 Установи для дітей сиріт	21
2.2 Установи для дітей з обмеженими можливостями	36
2.3 Висновок	43
Розділ 3. Заклади допомоги людям з інвалідністю, похилого віку та незаможним містянам	45
3.1 Установи піклування над особами з інвалідністю та психічними захворюваннями	45
3.2 Організація опіки над незаможними містянами та людьми похилого віку	53
3.3 Висновок	67
ВИСНОВКИ	69
Список використаних джерел та літератури	74

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальний захист населення є невід'ємною складовою соціальної політики будь-якої держави. Суть соціального захисту полягає в наданні державою допомоги найбільш незахищеним верствам населення, шляхом заходів, які реалізуються відповідними органами державної влади та видатків з бюджету.

Наразі в Україні функціонує низка закладів соціального захисту для дітей та інших соціально незахищених верств населення. Серед яких будинки дитини; дитячі будинки та загальноосвітні школи-інтернати; спеціальні школи-інтернати; загальноосвітні санаторні школи-інтернати; притулки для літніх людей та людей з інвалідністю. Водночас, існуюча кількість інтернатних закладів, на жаль, не задовольняє потреби суспільства у соціальному захисті всіх людей, які потребують соціальної опіки. Особливого значення набуває трансформація інтернатних закладів у нові форми соціального захисту, переорієнтація на професійну та поглиблену підготовку фахівців, які працюють з такими дітьми та дорослими.

Незважаючи на наявність відповідної законодавчої бази проблема соціальної незахищеності, проблеми сирітства дітей, дитячої безпритульності, жебракування, проблеми людей з інвалідністю все одна залишаються одними із найгостріших у суспільстві. Перш за все, процес реформування системи соціальної опіки є дуже складним, комплексним і довготривалим, потребує нових наукових розробок, і не всі закони та нормативно-правові акти ефективно впроваджуються на практиці. З метою вдосконалення системи опіки сьогодні важливо засвоїти виховні цінності минулого, осмислити їх, об'єктивно оцінити та творчо використати найважливіші теоретичні та практичні результати вітчизняного педагогічного досвіду. Особливу цінність у цьому контексті становить діяльність закладів соціального піклування наприкінці XVIII -на початку XX століття. У цей період під впливом певних змін у суспільстві активно розвивалися благодійність і благодійні організації, а також система державних, громадських, суспільних і освітніх установ, покликаних захищати

інтереси соціально незахищеної верстви населення і створенню для них необхідних умов.

На українських теренах існували власні традиції опіки. Із входженням українських земель до складу Російської імперії та уніфікацією життя в цілому сфера опіки також зазнала змін. У даній дипломній роботі на прикладі міста Харкова в Російській імперії з кінця XVIII до початку XX століття проаналізовано процес становлення та розвитку системи соціального захисту на прикладі діяльності державних установ, громадських благодійних організацій, товариств, церковних та приватних організацій, які надавали допомогу неповнолітнім та іншим мешканцям, що потребували допомоги. Однак на той час у Харкові не існувало системи соціального захисту в сучасному розумінні, проте існували окремі ініціативи, спрямовані на допомогу містянам.

Харків на період наприкінці XVIII – на початку XX століття входив до складу Російської імперії, тому становлення системи необхідно розглядати у контексті загальноімперської. В Російській імперії система опіки над дітьми почала формуватися з кінця XVIII століття. Основним поштовхом була адміністративна реформа 1775 року. Частиною цієї реформи було формування спеціальних губернських органів – Приказів громадської опіки. У Харкові відкриття Приказів громадської опіки відбулося 9 грудня 1780 року. Опікою над дітьми та дорослими з обмеженими можливостями, в Російській імперії, до складу якої входила Харківська губернія і Харків, займались головним чином, установи, які входили до Відомства імператриці Марії.

Соціальна активність у сфері соціальної підтримки населення з кінця XVIII – на початку XX століття сприяла у значній мірі оформленню цієї діяльності у професійну соціальну роботу. Однак Перша світова війна, визвольні змагання 1917-1921 років та встановлення більшовицької влади в Україні завадили подальшому розвитку цього процесу. Лише в останні роки ми є свідками відродження соціальної роботи як професійної діяльності. Осмислення досвіду соціальної опіки дає можливість ліквідувати білі плями в

історії, відшукати додаткові шляхи розв’язання соціальних проблем сучасності, виробити нові моделі соціальної підтримки, підвищити якість соціальної роботи, залучити недержавні ресурси до соціальної підтримки громадян.

Отже, аналіз та використання досвіду діяльності інституцій опіки над різними, потребуєчими соціальної допомоги, верствами населення, благодійних закладів і товариств, приватних осіб, які надавали допомогу, має сьогодні важливе значення не лише наукове, але й практичне. Особливо це стосується вирішення проблем, пов’язаних зі зростанням чисельності соціально незахищених категорій та низькою ефективністю чинних механізмів подолання цього явища, зокрема щодо зменшення кількості безпритульних, біженців, жебраків, сиріт.

Мета та завдання дослідження. Метою становлення та розвитку системи соціального захисту Харкова наприкінці XVIII – на початку XX століття:

Для досягнення мети вирішувались такі дослідницькі завдання:

- охарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати стан соціальної підтримки населення у Харкові наприкінці XVIII століття;
- розглянути основні нормативно-правові документи, які регулювали створення спеціальних закладів соціальної допомоги;
- проаналізувати умови створення та діяльність виховних і сирітських закладів Приказів громадської опіки, Відомства установ імператриці Марії та його відділень у Харкові;
- дослідити основні типи закладів для догляду за дітьми, людьми похилого віку та людьми з обмеженими можливостями;
- висвітлити процес виникнення та розвитку установ піклування про містян з особливими фізичними потребами – незрячими, психічно хворими та глухоніми;

- проаналізувати історичний досвід організації дешевих притулків і спеціальних закладів у Харкові в зазначені хронологічні межі;
- дослідити доброчинні ініціативи та діяльність органів державної (місцевої) влади, благодійних закладів, установ і благодійників Харкова у справі організації та діяльності зазначених притулків, визначити особливості.

Об'єктом дослідження є інституції соціальної опіки та піклування над, сиротами, людьми похилого віку, інвалідами, незаможними містянами наприкінці XVIII – на початку XX століття.

Предмет дослідження розвиток та функціонування мережі установ державної опіки, громадського піклування, церковної та приватної допомоги дітям, доброчинна діяльність різноманітних організацій і установ опіки міста Харкова у складі Російської імперії у визначений історичний період.

Хронологічні межі охоплюють останню третину XVIII – початок XX століття. Вибір нижньої межі зумовлено запровадженням з 1780 року державних інституцій – Приказів громадської опіки за Законом 1775 року. Верхня межа пов'язана з революційними подіями у лютому 1917 року, фактичною трансформацією системи опіки та поступовим припиненням існування доброчинних інституцій і відомств.

Територіальні межі дослідження охоплюють місто Харків у складі Російської імперії.

Джерельна база:

- законодавчі документи досліджуваного періоду;
- звіти благодійних громадських, приватних і релігійних організацій, інспекторів, директорів та керівників органів місцевого самоврядування щодо організації освітнього процесу в закладах суспільної опіки різних типів, матеріально-фінансової підтримки,

якісного й кількісного штату педагогічного та обслуговуючого персоналу, умов улаштування й працевлаштування підопічних;

- матеріали періодичних видань;
- наукові та науково-публіцистичні розвідки вітчизняних педагогів-науковців досліджуваного періоду.

Наукова новизна:

- на підставі опрацьованих історичних джерел висвітлено процес формування та розвитку складної системи державної, громадської, приватної та церковної опіки,
- виділено етапи виникнення та розвитку системи опіки у Харкові в складі Російської імперії;
- встановлено основні соціальні та вікові категорії, які потребували опіки й захисту;
- відтворено процес формування та взаємодії місцевих опікунств, відділень, товариств опіки у Харкові;
- висвітлено роль окремих приватних осіб у створенні закладів опіки над дітьми та іншими категоріями соціально незахищених містян, виділено мотиви їх доброчинної діяльності;
- уточнено внесок земств і органів міського самоврядування в організацію опіки;
- розглянуто структуру, завдання й функції спеціальних державних комітетів та громадських організацій піклування;
- окреслено роль станових та етнонаціональних товариств в організації допомоги нужденним верствам населення міста Харкова.

Практичне значення одержаних результатів має кілька аспектів. Науково-теоретичний аспект полягає в тому, що фактологічний матеріал і теоретичні положення можуть бути використані для подальших досліджень із соціальної історії, історії опіки та піклування, історії доброчинності, історії педагогіки, історії соціальної роботи. Практичний аспект визначається

можливістю використання висновків та узагальнень роботи для вдосконаленні нормативно-правової бази України у сфері опіки й піклування, а також у практиці соціальної роботи з урахуванням історичного досвіду соціальної допомоги.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається: із вступу, двох розділів: Розділ 2. Установи опіки над сиротами та дітьми з обмеженими можливостями; Розділ 3. Заклади допомоги людям з інвалідністю, похилого віку та незаможним містянам; розділ присвячений історіографії, джерельної бази та методології дослідження; висновків; списку використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження

1.1 Історіографія теми

Хронологічний період історіографії дослідження складається з наступних етапів: початок ХІХ століття – 1917 рік – імперський; 2) 1917– 1991 роки – радянський; 3) з 1991–2023 роки – період української незалежності. Проблема розвитку системи соціального захисту населення у Харкові та роль в створенні цієї системи громадської та приватної благодійності не було широко висвітлена у історіографії. Історіографія цієї теми містить у собі два основних аспекти: історіографія становлення інституту опіки та благодійності; історіографія виникнення та функціонування місцевих, громадських закладів та благодійних установ у Харкові в період наприкінці ХVІІІ – початок ХХ століття.

Аналіз наукових праць дозволяє зробити висновок, що науковий інтерес до теми становлення опіки над незахищеними верствами населення з'являється у ХІХ столітті. У зв'язку з тим, що в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття українські землі та Харків була невід'ємною частиною імперії, система соціального захисту розвивалася в загальноімперському стилі. Перше дослідження з історії створення перших соціальних закладів в Україні представляє уривчасті відомості з праць російських дослідників. У цей період вийшли праці таких дослідників: Є. Красноперов, П. І. Георгіївський, Г. Д. Д'Оссонвіль, С. К. Гогель¹, Є. Д. Максимов.² В своїх роботах вони намагалися окреслити розвиток державних інститутів захисту малозабезпечених верств населення.

Найбільш ґрунтовний огляд історії соціального захисту та благодійності в Російській імперії здійснив Є.Д. Максимов. Він присвятив кілька робіт проблемам становлення громадської опіки та благодійності, а

¹ Гогель С. К. Виды детской нужды / С.К. Гогель // Трудовая помощь. 1917. № 1. С. 30–35. 11. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / Гогель С.К. СПб.: Тип. Общественная польза, 1908. 92 с.

² Максимов Е.Д. Помощь бедным в древней Руси // Трудовая помощь. 1899. №2. С.114-135; Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современное положение общественного призрения в России // Общественное и частное призрение в России. СПб.: Тип. импер. акад. наук, 1907.С.1-68; Максимов Е.Д. Заметки о внутреннем устройстве домов трудолюбия. СПб.: Гос. тип., 1901. 38с.; Максимов Е.Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. СПб.: Тип. Киршбаума, 1901. 136с.

також першим визначив історично обумовлений характер громадського піклування, зазначивши, що благодійність завжди залишатиметься необхідною складовою піклування. Автор визначив роль земств і міст у формуванні системи громадської опіки та акцентував увагу на пріоритетності превентивних заходів у благодійності. Є.Д. Максимов виділив такі загальні напрями благодійної діяльності: допомога дорослим, допомога дітям, медична допомога, допомога в освітньо-виховній сфері.

Е. Д. Максимов досліджував причини жебрацтва, і особливо дитячого, тому у своїй автор наводить пропозиції щодо впровадження заходів захисту дітей. У своїх він роботах вказує також на необхідність полегшення долі жіночого населення, і для цього пропонується відкривати такі дитячі ясла, що значно покращить умови, у яких мати зможе власною працею заробляти на життя собі та дитині. Таким чином, Е. Д. Максимов одним з перших досліджував трудову допомогу, як окремий напрямок громадської опіки. Він зазначав, що у сучасних йому російських реаліях нужденні діти також входять до категорій нужденних, яким може надаватись такий вид допомоги.

М. Андреевський дослідив особливості благодійних організацій у різних країнах Європи в різні історичні періоди та з'ясував переваги та недоліки кожної системи надання благодійної допомоги. Він вказував на небезпеку для суспільства бідності, яка переросла в жебрацтво, і наголошував на необхідності організації державою піклування про бідних.

Проаналізувавши російське законодавство про благодійну діяльність, М. М. Дмитрієв показав динаміку розвитку благодійництва в країні, підтвердивши її необхідність і користь навіть для малозабезпечених верств населення і самої країни.¹ Проте, визнаючи турботу держави про бідних, він не відкидав необхідності приватної благодійності і вказував на переваги взаємодії приватної благодійності з державою. Особливу увагу було приділено М.М.Дмитрієвим жебрацтву. Він розкрив причини його виникнення, визначив різницю між поняттями «бідність» і «жебрацтво», запропонував заходи

¹Дмитриев М.Н. Дома трудолюбия. СПб.: Тип. Стасюлевича, 1900. 271с.

протидії. Він вважає, що пожертвування нужденним – це не благодійність, а можливість заробити, що є найефективнішим заходом. Будучи рішучим прихильником робітничої допомоги, він досліджував історію трудових будинків у Російській імперії, діяльність цих закладів у країнах Європи, визначав відмінності робітничих будинків від трудових будинків.

На той час прогресивні ідеї, що поєднували державну та приватну благодійність, висловлювали В. Рошер, Е. Мюнстерберг, С.К. Гогель. Ідею ефективної взаємодії приватної та державної благодійності підтримує робота Е.Мюнстерберга.¹ Він розглядає питання освіти та виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування, і акцентує увагу на взаємовідносинах між притулками, дітьми та їхніми батьками. У своєму дослідженні автор спирається на накопичений на той час у європейських країнах практичний досвід допомоги нужденним, у тому числі дітям, але не звертає уваги на деякі особливості розвитку благодійності в Російській імперії, зокрема на різні закони, що регулювали благодійність у державі.

С. К. Гогель в своїх роботах зазначав, що на початку ХХ століття завданням благодійності було надавати моральну підтримку та можливість заробити на проживання.² У роботі зазначено необхідність взаємодії приватної та громадської благодійності. Особливий акцент автор звертає вирішення проблем дітей. Він описує роль Відомства установ імператриці Марії у вирішенні проблем надання допомоги нужденним дітям у взаємодії з іншими установами стосовно справи опіки дітей. Також С. К. Гогель розглядає в своїх роботах принципи міської благодійності, а саме дільничних опікунств, як її основи. Автор розглядає проблему у імперському масштабі, тому робота має теоретичний характер без достатньої кількості фактичної інформації.

На рубіжі ХІХ-ХХ століть дослідників благодійності все більше цікавлять законодавчі питання опіки в Російській імперії. Це пояснюється тим,

¹ Мюнстерберг Э. Призрение бедных / Пер. с нем. А. И. Браудо и В. А. Гогена. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. 332 с

² Гогель С. К. Виды детской нужды / С.К. Гогель // Трудовая помощь. 1917. № 1. С. 30–35. 11. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / Гогель С.К. СПб.: Тип. Общественная польза, 1908. 92 с.

що реформи Олександра II суттєво змінили соціально-економічний розвиток країни, але мало вплинули на державну опіку, законодавство якої вимагало перегляду. Отже, оглядаючи загальні праці про розвиток соціальної сфери та благодійності в Російській імперії, можна стверджувати, що означена тематика викликала певний інтерес у дореволюційних дослідників, інтерес яких до меценатської проблематики особливо посилювався після закінчення революції. У XIX столітті це було зумовлено деякими із зазначених вище причин. Досліджено розвиток законодавства у сфері благодійництва, розглянуто питання взаємодії світської та церковної благодійності, приватної благодійності та держави.

На початку XX століття у 1912 році з'являється така фундаментальна праця, як збірка «Благотворительные учреждения России». ¹Ця праця містить матеріали, які розповідають про діяльність благодійних установ та закладів, що входили у Відомство установ імператриці Марії. Також у збірці висвітлено історію та діяльність Харківського губернського опікунства дитячих притулків та підпорядкованих йому дитячих установ та закладів. Укладачі збірки спирались на досвід діяльності тільки тих благодійних закладів та установ, які входили до Відомства установ імператриці Марії, але при цьому залишаючи без уваги регіональні благодійні установи та заклади, які діяли незалежно від згаданого вище відомства. Завдяки даним, які надані у цьому збірнику, є можливість побачити процес становлення системи надання допомоги та здійснення контролю над ним. Статистичні дані закладів опіки та благодійних установ наведені по всіх губерніях та повітах Російської імперії, і зокрема Слобожанщини.

У ще одному збірнику «Общественное и частное призрение в России» вперше були представлені систематизовані теоретичні дані та практичний досвід приватної та громадської благодійності.² В цій науковій роботі визначено основні категорії дітей, які потребували допомоги: діти – сироти, хворі діти, діти з бідних сімей, діти, які стали жертвами насильства,

¹ Благотворительные учреждения России. СПб.: Типография училища глухонемых, 1912. 248 с. 6.

² Общественное и частное призрение в России. – СПб.: Типография императорской Академии Наук, 1907. 296 с.

малолітні злочинці. Зроблено аналіз історії та досвіду діяльності різних благодійних установ та закладів опіки дітей. Визначено основне завдання такого закладу, як дитячі ясла. та охарактеризовані три різних види ясел. Цінними в цій збірці є статистичні данні про показники дитячої смертності у губерніях та повітах Російської імперії. Авторами виділено окремий розділ, присвячений висвітленню проблеми захисту дітей від жорстокого поводження.

У своїй монографії М. Д. Ван Путерен проаналізовано досвід організації опіки над підкидьками у 17 країнах та різних регіонах Російської імперії.¹Були проаналізовані результати цього аналізу. У монографії наведено низку фактів і документальних матеріалів. Вивчаючи регіональні аспекти благодійності, автор проаналізував діяльність наступних закладів "Харківського товариства малолітніх безпритульних сиріт", яке діяло на замовлення Харківської губернської земської управи для опіки над підібраними дітьми-сиротами.

А. Н. Гусев у своєму довіднику висвітлив історію харківських благодійних товариств в період останнього десятиліття XIX – початку XX століття.²Найбільш цікавими є статистичні данні про діяльність благодійних товариств та закладів опіки над незахищеними верствами населення у Харкові на рубежі XIX та XX століть. Автор не ставив за мету проаналізувати досвід благодійності у місті та Харківській губернії, його робота має довідковий характер.

Небагато дослідників зверталися до благодійної діяльності Харкова. Перші праці, присвячені харківському меценатству, з'явилися наприкінці XIX ст. Серед них насамперед варто відзначити «Сводку о возникновении и деятельности благотворительных организаций Харьковской губернии», підготовлену за розпорядженням губернатора Харківської губернії

¹ Ван-Путерен М.Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей / Ван-Путерен М.Д. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1910. 756 с.

² Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 .[8], 260 с. : ил.

М.П. Савицького і П. А. Євстратова. У дослідженні зібрано дані про розвиток і діяльність більшості харківських благодійних установ, закладів і товариств.¹

З'являються й інші дослідження, пов'язані з організацією Харківського повітового опікунства в 1895 році. П. Савицький, член Харківської благодійної асоціації, до якої входять і підзвітні опікуни, дослідив їх діяльність за перші три роки існування. Харківський громадський діяч Пономарьова О.В. підтвердила необхідність створення в Харкові районної опіки як установи попередження жебрацтва. Вона бачила, що їх головна мета — не дати бідним стати жебраками. Також дослідники вказали на недоліки опіки та можливості їх подолання.

Історію розвитку благодійництва в Харкові висвітлюють праці Д.І. Багалія, М.П. Міллера.² Автори не лише приділяють увагу історії становлення та розвитку благодійних організацій, об'єднань та опікунського закладу в Харкові, а й визначають основні тенденції та особливості, притаманні благодійній діяльності в Харкові.

Отже, вивчення благодійності в Харкові розпочалося наприкінці XIX століття. Усі ці дослідження мають одну спільну рису: їх автори були сучасниками подій і процесів, які вони описують, і входили до складу товариств, діяльність яких досліджується. Таким чином, їх робота містить їхнє особисте відношення до описаних процесів і, таким чином, має характер джерела. Після революційних подій вивчення благодійності в країні, а також і в Харкові, було призупинено, а надання соціальної допомоги населенню взяла на себе держава. Ставлення до благодійності змінилося з почесного на зневажливе. Лише в 1990-х роках інтерес до історії формування системи соціального захисту та благодійності відновився.

Однією з перших в період початку 90-х років є стаття М. Дмитрієнко та О. Ясь «Благодійність як атрибут громадянського суспільства».

¹ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. Харьков : Тип. губ. правл., 1896. 191 с.

² Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): В 2 т. / Д.И. Багалей, Д.П. Миллер Харьков: Изд-во Харьковского обществ. упр., 1912. Т. 2. С. 901–931

¹Автори аналізують основні етапи розвитку благодійництва від початку до кінця XIX століття, торкаються питання взаємодії держави та громадськості у вирішенні соціальних проблем. Автори визначили такі основні характеристики сучасної благодійності, як інтернаціоналізація, професіоналізація та утилітарна цінність для благодійників і суспільства.

Із сучасних наукових робіт особливої уваги становлять праці С.І. Поляруш, О.В. Кравченко, В.М. Корнієнко, Хаустовой О.В. У своїй праці С.І. Поляруш порівняла та проаналізувала благодійницьку діяльність «приказів громадської опіки», земств, благодійних товариств і церкви, зробила висновок про ефективну співпрацю державних структур і громадськості на Лівобережжі України.² О.В. Кравченко детально розглядає процес становлення благодійних традицій на Слобожанщині, аналізує діяльність державних органів духовної опіки, парафіяльних органів опіки та православних об'єднань.³ У дослідженні О.В. Кравченко визначила напрями та форми церковної та монастирської благодійності на Харківщині. У роботі також висвітлюється проблема взаємодії державних і громадських благодійних організацій Харкова з церквою. Темою дослідження В.М. Корнієнко є розвиток благодійної діяльності в освітній галузі Харківської губернії в другій половині XIX на початку XX століття, де автором визначено характерні для Харківської області форми благодійності в галузі освіти та досліджено діяльність благодійних організацій, рад директорів та благодійників.⁴ Хаустова О.В. у своїй дисертації дослідила добродійну діяльність благодійних організацій, товариств та приватних осіб в соціально-економічному житті Харкова в другій половині XIX – на початку XX століть.⁵

Отже, останній історичний аналіз дозволяє зробити висновок про

¹ Дмитриєнко М., Ясь О. Благодійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. 1994. №6. С.37-44.

² Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / К., 1996. 17с.;

³ Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799 – 1917 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.01. Х., 2003. 289 с

⁴ Корнієнко В.М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX століть). Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харків, 2005. 19с.

⁵ Хаустова О.В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. дис...канд. Іст. Наук.: 07.00.01. Х., 2006 19 с.

посилення наукових досліджень благодійної проблематики. Значно розширився коло дослідників, що займаються проблемами становлення системи соціального захисту. Їх цікавить багато різних аспектів благодійності. Слід зазначити, що все більше дослідників цікавляться розвитком місцевої благодійної діяльності, тобто відбувається регіоналізація досліджень з даної проблематики. Як бачимо, дослідження благодійності в Харкові також почалися. Але, незважаючи на появу ряду праць, які намагаються розкрити певні аспекти цього питання, розвиток та становлення системи соціального захисту в Харкові наприкінці XVIII – початку XX століття не був предметом комплексного дослідження, що зумовило вибір теми магістерської роботи.

1.2 Джерельна база дослідження

Оснoву дослідження склало широке коло джерел, як опублікованих, так і не опублікованих матеріалів. До першої групи опублікованих джерел належать законодавчі пам'ятки – закони, постанови, що містяться в Статуті громадської опіки «Свода законов Российской империи»¹, а також місцеві постанови, накази, циркуляри, опубліковані в періодичних виданнях. До цієї групи належать публічно-правові акти: статuti благодійних товариств. Вони дозволяють пізнати загальні принципи створення закладів опіки, механізм їх дії, правила вступу тощо. Вивчення прав та обов'язків товариств та об'єднань дозволяє зрозуміти політику держави щодо них. Дослідження навчання, потенціалу та структури благодійних організацій спиралися на ці джерела.

До другої групи належить діловодна документація: журнали про засідання Харківської міської думи. Містять інформацію про відкриття та діяльність громадських управлінських благодійних організацій міста Харкова – районних опікунства, хоспісів, нічліжних притулків, їх підтримку тощо. Сюди ж відносяться звіти про діяльність благодійних організацій. Вони надають інформацію про свій фінансовий стан, кількість членів, систему управління, сфери діяльності, а також статус своїх допоміжних організацій. Ще один різновид діловодної документації - збірники, що містять відомості про діяльність організацій, товариств і благодійних організацій у різних губерніях Російської імперії. Вони містять дані про відомчу залежність, час роботи, основні фонди, розрахункові рахунки та кількість районів, що входять до їх складу. Окрему групу опублікованих джерел складають довідкові видання та бібліографії, які відіграють допоміжну роль у пошуку інформації про тему дипломного дослідження.

Важливою групою джерел є матеріали періодичної преси, які також можна поділити на загальноросійські видання – “Вестник благотворительности”, “Трудовая помощь”, “Вестник Общества попечения о раненых и больных воинах”, “Вестник попечительства императрицы Марии

¹ Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных // Свод законов Российской империи. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 81–175.

Федоровны о глухонемых” та харківські – “Харьковский календарь” та “Известия Харьковской городской думы” публікували звіти благодійних товариств, закладів, відомості про їх діяльність. На сторінках газет “Харьковские губернские ведомости”, “Южный край”, “Утро” виходили статті, присвячені відкриттю та діяльності харківських дільничних опікунств, приватних благодійних закладів, закладів міського управління, відомості про різноманітні благодійні акції, пожертвування. Таким чином, джерельна база дослідження репрезентативна для детального дослідження процесу розвитку системи соціального захисту у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століття.

1.3 Методологія та методи дослідження

Методологічна основа дослідження базується на використанні інституційного, соціального та системного підходів. Інституційний підхід дав змогу виокремити ключові сектори та інституції в межах цілісної логічної структури. Використання соціальної історії дозволило розглянути процес формування системи догляду за вразливими групами населення з точки зору інтересів різних соціальних груп, тобто з позиції суб'єктів та об'єктів. За допомогою системного підходу вдалося скласти цілісну картину організації допомоги нужденним містянам з боку муніципальної влади, органів державної влади, церковних організацій та приватних осіб у визначений історичний період. Це дало змогу побачити закономірності та особливості діяльності цих суб'єктів та їхній взаємний вплив.

Принцип міждисциплінарності дозволив дослідити складний історичний процес становлення системи опіки та піклування з урахуванням впливу та змін у законодавстві, з точки зору досвіду педагогічних діячів, історії медицини, історії церкви та змін, що відбувалися у процесі становлення соціальної роботи як сфери професійної діяльності.

Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів дослідження; ретроспективний; метод періодизації для відтворення теорії та практики соціального інституту в хронологічній послідовності та конкретно-історичних формах прояву відповідно до соціокультурних умов розвитку Харкова; синтез, порівняння.

Структура цієї роботи та спосіб викладу матеріалу зумовлені використанням проблемно-хронологічного методу. Цей метод був використаний для поділу теми дослідження на низку вузьких проблем, кожна з яких розглядалася в хронологічному порядку для вирішення сформульованих питань.

Генетичний метод дозволив послідовно виявити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності у формуванні системи опіки, проаналізувати еволюцію та урбаністичні особливості притулків та інших

закладів опіки. Метод історичного порівняння використовувався для порівняння різних типів закладів та аналізу їхньої діяльності. Цей метод дозволив простежити зміни в законодавстві про опіку та піклування. Історико-типологічний метод був використаний для співставлення різних видів благодійної допомоги. Застосування цього методу дало змогу визначити структурні елементи системи опіки за спільними ознаками та класифікувати різні типи благодійних організацій.

Потенціал історико-системного підходу був спрямований на розкриття внутрішніх механізмів функціонування соціальних систем (особливо опіки). Підставою для застосування цього методу є єдність індивідуального, особливого та загального в суспільно-історичному розвитку. Структурно-функціональний метод дозволив розглянути систему опіки та піклування як цілісний механізм через призму взаємопов'язаності діяльності організаційних структур як держави, так і органів громадського самоврядування, виявити специфіку надання допомоги різним соціально незахищеним категоріям містян. Цей метод гарантує системність дослідження в цілому та визначає структурну цілісність дослідження, а не загальність фактичного матеріалу. Метод періодизації (діахронічний) використано для визначення ключових етапів розвитку соціальної опіки та виявлення якісних змін у законодавстві та функціонуванні різних інституцій.

Отже, у дослідженні системи соціального захисту у Харкові наприкінці XVIII – початку XX століття основоположними стали принципи інституційного, соціального та системного підходів, визнання причинно-наслідкових закономірностей подій і явищ, важливої ролі суб'єктивного чинника в історії. У роботі використовувалася низка спеціальних історичних методів дослідження (хронологічний, ретроспективний, генетичний). Крім власне історичних методів, застосовувалися і методи суміжних наук. Зокрема, широко використовувалися методи соціологічних досліджень, що дало змогу дослідити проблему у всьому її різноманітті, поглибити висновки і практичні рекомендації.

Розділ 2. Установи опіки над сиротами та дітьми з обмеженими можливостями

2.1 Установи для дітей-сиріт

Соціально-економічна нестабільність на території України в період з кінця XVIII та початку XX століття, викликали до життя такі соціальні явища як поява дітей сиріт, безпритульність, бідність. Найбільш незахищеними перед реаліями сьогодення є діти з обмеженими можливостями та хворі діти. Ці негативні соціальні явища не оминули і Харків. У цих умовах гостро поставало питання вирішення проблеми соціального захисту дітей, і не тільки з боку держави, а і з боку громадськості та благодійних об'єднань. Аналіз історичних джерел про створення інститутів опіки над дітьми дає можливість дослідити досвід міста Харків про створення системи соціального захисту для цієї верстви населення.

Харків на період кінець XVIII-на початок XX століття входив до складу Російської імперії, тому становлення системи опіки над сиротами та дітьми з обмеженими можливостями необхідно розглядати у контексті загальноімперської. В Російській імперії система опіки над дітьми почала формуватися з кінця XVIII століття. Основним поштовхом була адміністративна реформа 1775 року. Частиною цієї реформи було формування спеціальних губернських органів – Приказів громадської опіки. У Харкові відкриття Приказів громадської опіки відбулося 9 грудня 1780 року.¹

На початку XIX століття на території України, як і в усій Російській імперії, відбувався процес активного створення благодійних товариств. Їх мета була соціальна допомога та соціальне виховання дітей.² Соціальна відповідальність благодійників була спрямована не тільки на надання пожертв,

¹ Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. - 2013. - № 1088, Вип. 17. С. 61-67

² Допомога хворим дітям та дітям з обмеженими можливостями у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століть [Електронний ресурс] / Ю. В. Соколовська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : "Історія та географія". - 2012. - Вип. 44. - С. 168-171.

але і на забезпечення соціального виховання, освіти, соціального захисту та духовного розвитку дітей.

В Харкові, на той час, структура благодійних закладів була наступною:

- благодійна частина місцевого самоврядування;
- станові місцеві благодійні заклади;
- заклади відомства імператриці Марії державного підпорядкування (Харківське сільське піклування дитячих притулків відомства імператриці Марії);
- заклади духовного впорядкування (дільничні парафіяльні піклування про бідних);
- спеціалізовані заклади приватних благодійників;
- благодійні заклади національних меншин (швейцарське та французьке товариство, Харківська німецька спільнота);
- заклади міністерств.

В межах дослідження найповніше визначення поняття «дім-інтернат» можна знайти навіть у дослідженні О. Красюкової, яка зазначає, що це «виховні заклади, в яких проживають діти-сироти та діти. Залишені залишаються без піклування батьків (навчаються, виховуються); Установи соціальної допомоги населенню (дитячі пенсії для дітей-інвалідів з вадами психофізичного розвитку, соціально-реабілітаційні центри підтримки дітей, які залишилися без піклування батьків, соціальне житло); Заклади охорони здоров'я (будинки дитини)»¹. Тобто це заклади колективного догляду, виховання та соціалізації дітей-сиріт та дітей, батьків яких позбавлено батьківських прав, у яких гарантуються, забезпечуються та охороняються державою заходи щодо їх соціального захисту.

Основними типами закладів для дітей були виховні будинки (доми) та сирітські будинки (сиротинці). Розподіляли дітей до сирітських будинків, в залежності від соціального стану. До сирітських будинків діти приймалися за згодою Приказів громадської опіки або земської управи щороку з 1 липня.

¹ Інвалідність та суспільство : навч. посіб. / Л. Байда, О. Красюкова-Енс, В. Азін та ін. ; за заг. ред. Л. Байди, О. Красюкової-Енс. Київ : Київський університет, 2011. 188 с.

Насамперед, про сиріт через ремісничих голів, поліцію або приватних осіб збиралися дані про: 1) майно, яким сирота володіє; 2) чи не встановлено над ним опіку за рішенням Сирітського суду; 3) наявність родичів, які б могли взяти під свою опіку; 4) рід занять і соціальний стан батьків та чи від них походять діти; 5) стан здоров'я, відсутність фізичних та розумових недоліків, невиліковної хвороби, наявність щеплення проти віспи; 6) вік дитини з наданням метричного свідоцтва.¹

1 січня 1864р. в Російській імперії запроваджено «Положення про губернські та повітові земські установи».² У Харкові земства були введені у 1865 році. З 1867 року Харківське земство повинно було опікуватись сиротами від Приказу громадської опіки. Діти жили в богадільні на Сабуровій дачі, але умови там були непридатні для проживання.³ Вже з 1872 року дітей перевели з Сабуровій дачі до будинку земського повивального училища. На положення дітей сиріт у Харкові звернула увагу княгиня Кропоткіна Ольга Олександрівна, яка була відома своєю благодійною діяльністю. Вже в 1874 році було засновано «Товариство опіки над безпритульними малолітніми дітьми та сиротами у Харкові».⁴

Статут Товариства був затверджений 2 січня 1874 року. 17 лютого 1874 року на губернському Земському зібранні було вирішено передати відділення підкидьків у ведення Товариства опіки над безпритульними малолітніми дітьми та сиротами у Харкові.⁵ При відкритті Товариство знаходилося при наступних умовах: членів Товариства – 66; капітал, утворений з членських внесків та пожертв - 4375 крб.; очікувана субсидія від Земства на утримання підкидьків -

¹ Ступак Ф.Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки і доброчинності/Ф.Я. Ступак/Наука. Релігія. Суспільство.2009.№4-С. 143-148

² Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні С. 10;

³ Дуплий Е. В. Приказы общественного призрения в России С. 106

⁴ Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 89-96.

⁵ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 [8], 260 с. : ил.

3418 крб. на рік. Кількість дітей, яких було передано від утримання Земством – 117. За перший рік діяльності витрати Товариства склали 6452 крб.¹

Як зазначалося в місцевому періодичному виданні «Південий край», впродовж 1893 року для Товариства опіки надходили як грошові, так і матеріальні пожертви. З матеріальних пожертв було надано: дитячі панчохи та кольорова парусина, металевий посуд, нитки, гудзики, тканини, матраци, медичні ліки, папір, їжа (пряники, карамель), та ін. Грошових пожертв за рік надійшло 1792 крб. 10 коп. Для тих, хто бажав стати почесним членом Товариства, потрібно було зробити внесок у розмірі 10 крб. кожного року, або 100 крб. одноразовий внесок. Для діючих членів необхідно було робити внесок за рік не менше 6 крб., або 60 крб. одноразово. Інші члени Товариства повинні були робити внески по 3 крб., або 30 крб. одноразово.²

На початку 1902 року Товариство мало 77 членів; капітал складав 25000 крб. Притулок був розміщений у будівлі за адресою вул. Михайлівська 10, у якому проживали малолітні діти та виховне відділення для дорослих. Від Земства Товариство піки отримувало субсидії у розмірі 3000 крб., а річні витрати досягали 60000 крб. Кількість дітей, за якими здійснювало піку Товариство з часу його заснування і до 1 січня 1902 року, за виключенням 117 дітей від земства, складає 11459.³

У подальші роки між Товариством опіки, міською думою та губернським земством постійно проходили дебати. Основною їх темою було те, що харківське земство намагалося перекласти піклування над сиротами на місто, так як вважало, що це велика фінансова ноша для земства. Вже на початку 1911 року, Товариство опіки над безпритульними малолітніми дітьми та сиротами у

¹ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. : ил.

² Данные относительно Харьковского приюта для бесприютных сирот // Южный край. Харьков, 1881.12 (24) июля. № 184.С. 2.

³ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. : ил.

Харкові, оголосило, що закривається через брак коштів, та припиняє прийом підкидків. В наступному 1912 році губернське земство постановило, що відмовляється опікуватися сиротами з міст.¹

Вже в наступному 1843 році в притулку знаходилось 32 хлопчика та 36 дівчат, від 3-х до 10 років. Всі вони не проживали там постійно, а приходили туди. Притулок забезпечував дітей продовольством та одягом. Для самих бідних взимку надавався ще й теплий одяг. Кількість дітей збільшилася до 60 після будівництва власної будівлі. З січня 1860 року в Харківському притулку було засновано нічліжне відділення спочатку для 20 дівчат, які постійно в ньому жили.²

Кожен із членів Губернського піклування, повинен був вносити за рік 65 крб., за кожен прийняту в притулок дівчинку, яка вважається пансіонеркою від його імені. У це відділення приймалися дівчата від 6 років, з бідних родин, або сироти, і які знаходилися на повному утриманні до 12 років. Після досягнення цього віку діти поверталися до батьків або до родичів, або при сприянні управління дитячого притулку розміщуються у майстернях. Дівчата з притулку, в кількості від 7 до 10 людей, які закінчують з успіхом курс та досягають віку 12 років, переводилися для отримання подальшої освіти в школу Харківської Благодійне Товариство, де і знаходилися до 17 років.³

З 1867 року була збільшена кількість дітей до 80. З часу відкриття нічліжного відділення для дівчат, кількість хлопців у притулку постійно зменшувалась, і в 1870 році їх прийом був припинений. У 1902 році утримання кожної дівчинки в нічліжному відділенні притулку складало до 35 крб. на рік, а дівчат, які приходили, до 15 крб. на рік. У цю суму входили лікування, одяг та

¹ Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 89-96.

² Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 [8], 260 с. : ил.

³ Положение о школе для бедных детей женского пола Харьковского благотворительного общества, Высочайше утвержденное в 10 день мая 1849 года. И Правила, служащие пояснением или дополнением одного Положения, постановленные Советом Харьковского Благотворительного Общества 26 ноября 1865 года / Харьковское благотворительное общество .Харьков : Тип. П. Чеховского, 1866. 17 с.

продовольство. Загальне утримання Дитячого притулку обходилося до 8000 крб. на рік.

Харківський дитячий притулок розміщувався у власному 3-х поверховому будинку, з двором та садом. Також в будівлі притулку була розміщена домовая церква. Дівчата, під керівництвом вчителя, навчалися церковному співу¹.

Олександрівський притулок для бідних дітей-хлопчиків був відкритий у Харкові 22 жовтня 1881 року, а свою назву заклад отримав 25 липня 1882 року. Статут Олександрівського притулку було затверджено 30 листопада 1882 року. Ще до офіційного відкриття Олександрівського притулку, 15 грудня 1866 року відбулося зібрання Ради Благодійного Товариства, ціллю якого було заснування у Харкові особливий притулок для безхатніх дітей. До початку 1881 року було внесено в касу Благодійного Товариства приблизно 13000 крб., а штаб-ротмістр П.Ф. Матушинський пожертвував для відкриття притулку два будинка з двором місцем по вул. Кузнечній та пров. Соляниківському.²

Згідно Статуту, до Олександрівського притулку приймали дітей від 7 до 13 років, які проживали у самому Харкові та Харківській губернії. У більшості випадків вихованці притулку були сиротами. Діти в Олександрівському притулку отримували освіту а також ремісничі навички. З 1895 року в загальний курс навчання додали садівництво, огородництво та спів. З 28 жовтня 1891 року Олександрівський притулок переїхав до нової будівлі по вул. Садово-Куликівській. Будівництво нового закладу обійшлося в 5000 крб.³

Ще один притулок для дітей сиріт було відкрито у Харкові в 1893 році. Метою його заснування було допомога дітям сиротам, а також дітям з бідних родин, які не мали змоги виховувати та годувати. Статут притулку був

¹ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 .[8], 260 с. : ил.

² Матушинский. Харьковское благотворительное общество более 18-ти лет заботилось об устройстве в г. Харькове приюта для нищенствующих мальчиков. [Письмо в редакцию] / Матушинский // Южный край. Харьков, 1881. № 328 (8 декабря). С. 2.

³ Матушинский. Харьковское благотворительное общество более 18-ти лет заботилось об устройстве в г. Харькове приюта для нищенствующих мальчиков. [Письмо в редакцию] / Матушинский // Южный край. Харьков, 1881. № 328 (8 декабря). С. 2.

затверджений 23 лютого 1893 року. Розміщувався притулок в будівлі, яка належала міщанському товариству по вулиці Холодногірській. З заснування притулку кількість дітей була 132.

Притулок для дітей сиріт утримувався за рахунок коштів Харківського міщанського товариства. Приймали до притулку як дівчаток, так і хлопців, по досягненні 7 років. Діти мали змогу знаходитись в притулку до 12 років. Потім вони поверталися до родин, або віддавалися на вивчення ремесла.¹

Школа для бідних дітей жіночої статі при Будинку піклування Харківського благодійного товариства була відкрита у 1866 році. Метою цієї установи було надати пристойну освіту малолітнім дівчатам із бідних родин. В цій школі їх навчали різним видам рукоділля та домашньому господарству, і завдяки цим знанням учениці мали змогу заробляти собі на життя. У перший рік свого заснування, школа мала всього 16 учениць. В 1902 році вже було 90 дівчат.²

Управління ділами школи надавалося Раді благодійного товариства. Утримання школи було за рахунок пожертв членів Харківського благодійного товариства. Ті, хто мав змогу зробити пожертву грошима або речами в 1000 крб., ставали Почесними членами школи. Благодійники, які надавали кошти для школи у розмірі 3000 крб., отримували звання Почесних піклувальників школи та Почесних членів ради.³

В школу приймалися діти не старше 14 років. За кожну ученицю необхідно було оплатити на рік вперед 80 крб. В школі викладалися наступні предмети: Закон Божий, читання, чистописання, граматики, арифметика, церковний спів, малювання. Крім того дівчат у школи навчали наступним видам рукоділля: крою та шиттю білизни, жіночних суконь та головних уборів; різних

¹ Історія міста Харкова за 250 років его існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік.- Т.2.

² Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019.

³ Положение о школе для бедных детей женского пола Харьковского благотворительного общества, Высочайше утвержденное в 10 день мая 1849 года. И Правила, служащие пояснением или дополнением одного Положения, постановленные Советом Харьковского Благотворительного Общества 26 ноября 1865 года / Харьковское благотворительное общество . – Харьков : Тип. П. Чеховского, 1866.

видів вишивання, готування їжі, та ін. Після закінчення школи у віці 17 років, ученицям видавалися атестати або свідоцтва успіхів, за підписом Голови Ради і викладачів школи¹.

У 1910 році в Харкові було засновано Товариство Будинку Братської дружини, до якого входили особи, що заслуговували довіри харків'ян. Ідея заснування будинку для дітей-сиріт належала А.П. Тяміну. Перше засідання Товариства Будинку Братської дружини відбулося 27 жовтня 1904 року. Цей притулок був відкритий в пам'ять про відвідування імператора Миколи II міста Харкова 4 травня 1904 року. В січні 1909 року був затверджен Статут товариства. Спочатку притулок був відкритий на 30 місць. Приймали дітей, які залишилися сиротами через війну з Японією, круглі сироти, безхатні діти, яких забрали у дорослих.²

В притулку була наглядачка, якій було доручено виховання дітей та нагляд за усім притулком. Також були найняті няня, кухар, прачка. В притулок приймали дітей від 7 до 10 років. Дуже часто вони були безграмотні, зморені голодом та хворі.

Кошти для притулку отримували завдяки внескам засновників, внескам дійсних членів Товариства, пожертв інших благодійників. Справами Товариства Будинку Братської дружини управляли Загальні збори та Опікунська Рада.

У 1912 році було завершено будівництво власного будинку для дітей Будинку Братської дружини. Він мав 4 поверхи і був розрахований на 150 дітей. В звіті Опікунської Ради за період 1909-1911 роки. Зазначалося, що для будівництва власного будинку потрібно було до 70000 крб., але на той момент

¹ Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019.

² Общество «Дома Братской Дружины» для призрения сирот и нищенствующих детей в гор. Харькове. Отчет с 27 октября 1904 г. по 1 января 1911 г. и за 1911 г. и Общий обзор о деятельности Комитета и Общества с момента учреждения «Дома Братской Дружины» с 1904 г. по 1-е января 1912 г. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. III, 20, (40), 214, (16), 72 с.: ил.; 1 вл. л. ил.

товариство мало лише 10000 крб., власних коштів. Завдяки зусиллям Опікунської Ради за 2 роки було зібрано ще 34000 крб.¹

У власному будинку, крім кімнат для дітей, також розташовувалися кухня, столова, приміщення для пральні, приміщення для майстерень школи, ділянка землі, господарські споруди. Для отримання прибутку, в майстернях виробляли вироби на продаж.²

Ще одним різновидом благодійних притулків були будинки працелюбства. З самого початку свого заснування, такі притулки мали назву Ольгінські, на честь княгині Ольги Миколаївни. У Харкові Ольгінський притулок було відкрито у 1899 році. В цьому закладі виховували дітей обох статей, які залишились без нагляду батьків. Основною метою знаходження дітей у цьому притулку було підготовка їх до самостійного трудового життя, засвоєння знань з землеробства, ремесла, грамоти та закону Божого.

Ольгінській притулок у Харкові приймав на виховання дітей від 6 до 15 років. Вони постійно знаходились у притулку на повному утриманні. Кошти Ольгінський притулок отримував як від благодійників, так і від будинку працелюбства.³

З самого свого відкриття Ольгінській притулок був у скрутному становищі. Розміщувався він лише у трьох кімнатах будинку працелюбства, тому діти змушені були спати по двоє на одному ліжку або на підлозі у кімнаті. Занять з навчання ремеслу не проводились, лише були уроки з закону Божого та грамоти. У 1902 році в Ольгінському притулку розміщувалося 33 дитини. Для нормальної роботи притулку необхідного було 3000 крб., але заклад отримував

¹ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев .Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 [8], 260 с. : ил.

² Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019.

³ Ольгінський притулок у Харкові в кінці XIX—на початку XX століть/ЮВ Соколовська//Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.2011 № 939, Вип. 14. С. 123-128.-Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2011_939_14_16

лише 1700 крб. Також потрібно було більш просторе приміщення для проживання та проведення занять для вихованців.¹

Правління опікунського товариства у червні 1902 року звернулося з проханням до міської управи, у зв'язку з незручністю та тісністю, виділити окремий будинок для облаштування там Ольгінського дитячого притулка. Міською управою було виділено будинок Некрасова, який заповідав своє майно для відкриття дитячого притулку імені Некрасова. Будинок розташовувався на розі Нетеченської та Зміївської вулиць, та мав два поверхи, дерев'яний флігель, дворове місце. Місто передало будинок Некрасова для розміщення в ньому Ольгінського дитячого притулку на наступних умовах: притулок буде приймати на виховання тільки дівчат-сиріт; чисельність дітей збільшуватимуть; утримання притулку буде повністю здійснюватися на кошти правління опікунства Ольгінського притулку; заклад повинен мати назву «Дитячий притулок імені Некрасових».²

Згідно з заповітом Некрасових, Ольгінський притулок почав приймати на виховання тільки дівчат. Якщо по досягненні 12-13 років дитину не було можливості передати родичам, їх віддавали до прийомної родини для подальшого виховання та навчання різним ремеслам. В разі потреби, адміністрація Ольгінського притулку надавала дитині одяг, або оплачувала іспити у професійній школі, навіть коли дитина знаходилась в прийомній родині. Також адміністрація могла забрати дитину в родини, та влаштувати її в інше місце.³

Опікун та комітет опікунства Ольгінського притулку виконували керівні функції. Вони відвідували притулок, спостерігали за подальшою долею дітей, які виховувалися після притулку у приватних осіб. Із постійних робітників у

¹ Хаустова О.В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX на початку XX століть: Автореф. дис...канд. Іст. Наук.: 07.00.01. Х., 2006 19 с.

² Об имуществе, завещанном городу мещанином Некрасовым//Журналы Харьковской городской думы.1877. №22.-21 декабря.С.265

³ Ольгінський притулок у Харкові в кінці XIX–на початку XX століть/ЮВ Соколовська//Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки.-2011.-№ 939, Вип. 14.С. 123-128.-Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2011_939_14_16

притулку постійно знаходились кухарка та пралка. Діти самостійно виконували інші роботи, наприклад, миття посуду, прибирання. Існував Ольгінський притулок більшою мірою за рахунок благодійних внесків та пожертв.¹ Також Харківська міська громадська управа та Харківське губернське земство призначали субсидії для Ольгінського притулку (у 1905 році – 1170 крб., у 1906 році – 1500 крб., у 1907 – 1300 крб.). Благодійні внески надходили від заможних містян, банків, та інших осіб. Професор Харківського університету Леонтій Миколайович Загурський заповів Ольгінському притулку 80000 крб., а також будинок у Харкові за адресою вул. Мироносицька 38, та маєток у с. Васищево.²

Благодійна допомога різних етнічних груп у Харкові була вагомою у XIX - на початок XX століття. Наприклад, німецька етнічна громада у Харкові була найчисленнішою та дуже активною проявляла себе у соціальному житті міста. Головною складовою суспільного життя німецької громади Харкова була релігійні установи, особливо лютеранська громада. У 1826 році з ініціативи церковного старости Гільденбранта, за підтримки церковної ради і пастора при лютеранському приході за рахунок благодійних внесків була заснована школа для сиріт і бідних іноземців-лютеран. Утримувався цей заклад виключно за рахунок благодійних внесків, також в ньому безкоштовно викладали деякі представники німецької громади Харкова. Поступово благодійна діяльність німецької лютеранської громади розширювалася. У 1870 році. з ініціативи пастора А.Юргенссена, при лютеранській церкві було відкрито сирітський притулок по вул. Німецькій 41.³

Як правило, кожна з цих організацій мала свою мету та напрямок допомоги. Наприклад, С. Є. Лупаренко, досліджуючи діяльність громадських товариств соціально-культурної підтримки дітей в Україні кінця XIX – початку XX ст., зазначає, що «Товариство підтримки бідних студентів і школярів» (м.

¹ Ольгинский Детский Приют Трудолюбия в г. Харькове // Харьковский календарь на 1905 год. Х.: тип. Губ. Правл., 1904. С.246

² Ольгинский Детский Приют Трудолюбия в г. Харькове // Харьковский календарь на 1906 год. Х.: тип. Губ. Правл., 1905. С.216

³ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 21. С. 43-51.

Зміїв) зосереджувалося на тому, що Збір коштів для підтримки малозабезпечених дітей (оплата за навчання; надання книжок і навчальних посібників або їх продаж за пільговими цінами; надання безкоштовної медичної допомоги в лікарнях; організація їдалень, гуртожитків, дешевого житла для сиріт і малозабезпечених студентів).¹

Розвиваючи мережу дитячих закладів, слід звернути увагу на появу нових типів дитячих закладів, які масово з'явилися саме в другій половині XIX ст. Серед них слід виділити дитячі будинки (табірні заклади), виправні колонії та спеціалізовані заклади (дитячі денні ясла).

Наступний тип дитячих закладів, який набув особливого поширення в другій половині XIX ст., отримав назву «дитячий садок», який належав до сфери суспільного піклування і, на відміну від дитячих будинків, виховував немовлят і дітей старшого віку. дошкільний вік. Денний притулок ясла в місті Харкові розташовувався на вул. Москалівській, в окремому будинку. Статут закладу було затверджено 12 квітня 1890 року. Денні ясла засновано в 1889 році колишньою дружиною міського голови І.О. Фесенко, на її власні кошти. Головною метою заснування данного закладу було нагляд та догляд за малолітніми дітьми незаможних містян.² В денні ясла приймали дітей від 1 року до 10 років, яким надавалися теплі речі, їжа, нагляд, і таким чином їх батьки мали змогу працювати вдень.

Спеціальним закладом для неповнолітніх злочинців, згідно закону «Про покарання» та Статуту «Про утримання під вартою» (1866 рік), був виправний притулок. У Харкові перший такий притулок було засновано 25 травня 1881 року, і який був розрахований на 30 вихованців. Це стало можливим завдяки зусиллям колективу судового відомства та Харківського університету. До виправного закладу приймали: хто мав статус безхатьків, тобто жив на вулиці;

¹ Лупаренко С. Є. Діяльність громадських товариств із соціокультурного забезпечення дітей в Україні (кінець XIX ст. – початок XX ст.) / С. Є. Лупаренко // Науковий вісник Мукачівського державного університету.:

² Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. ил

чий батькі були заарештовані; неповнолітні злочинці, вина яких була доказана через суд; ті, хто перебував під слідством¹.

Спершу для тільки но відкритого притулку необхідно було знайти кошти. Головним фондом став капітал у сумі 6678 крб. 69 коп., який передали від Харківської земської управи. До кінця першого року заснування цей капітал вже складав 12771 крб. Також засновники згодом змогли купити ще додатково ділянку землі для притулку.

Навчальна програма у Харківському виправному притулку розподілялася між шкільними та ремісничими заняттями, а також польовими роботами.² Режим притулку включав навчання грамоті, спів, гімнастику, ігри, роботу в ремісничих майстернях. Але першою вимогою до всіх вихованців була їх поведінка, а потім вже школа та робота в майстернях. У 1883 році був збудований новий корпус для майстерні, розширено господарчі будівлі. Кількість вихованців зросла до 45. Згодом правління виправного притулку звернулося до Міністерств державного майна, внаслідок чого вже у 1890 році в притулку було відкрито школу садівництва та огородництва. Учнями цієї школи могли бути тільки вихованці цього закладу.³

Згідно звітів Харківського виправного притулку для неповнолітніх система виховання дитини почанилася з того, що після прибуття до закладу дитину всіма силами намагалися підбадьорити проявити співчутливість, роз'яснювали, яку дитина може мати життєву перспективу у майбутньому. Потім вихованця влаштовували до відділення, враховуючи її вік, стать, поведінки, рівнем освіченості та статтею засудження. Також в звітах Харківського притулку для неповнолітніх особлива увага була надана

¹ Фомін В.В. Освітньо-виховна діяльність Харківського виправного притулку для неповнолітніх: історико-педагогічний аспект. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Харків. 2016. Вип. 47. С. 84–97.

² Образцовый устав исправительных приютов. / авт. кол.: В. Случевский, Д. Дриль, М. Казарин и др. // Тюремный вестник / ред. инспектор гл. тюремного управ. А. Лихачев. 1895. №5. С. 279–290.

³ Фомін В. В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття // Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11–12 травня 2016 р., м. Харків) / ред. кол.: Андрущенко³ О. А. (гол. ред.) та ін. Харків : ХНПУ, 2016. С. 67–70.

організації в закладі театральних студій, співу в хорі, улаштуванню різних заходів (релігійного або повчального змісту).¹

Шкільна освіта для вихованців виправного притулку була на рівні початкових народних училищ. Завдяки їй діти не тільки мали можливість навчитися писати і читати, а також всебічно розвиватися. Освітня програма складалася з навчання Закону Божого, читання, письма, історії, географії, спів, креслення, рахування, фізичні вправи, розваги, ремісничі навички.² Вивчаючи звіти керівництва Харківського виправного притулку, можна зробити висновок, що в цьому закладі скалась новаторська для свого часу освітньо-виховна система.

Харків відносився також до тих міст Російської імперії де діяла Ельберфельдська система міської благодійності. Її особливістю саме у місті Харкові було те, що система діяла тільки на благодійних засадах, міські опікунства не мали відношення до міського самоврядування. За рахунок благодійних пожерт та членських внесків, дільнічі опікунства мали змогу сплатити за навчання дітей бідних мешканців, надавати грошову допомогу, влаштовувати нужденним батькам дітей до притулків та шкіл.

Опікунства у Харкові були засновані Харківським Благодійним Товариством і далі продовжували діяти як його відділення. Місцеві харківські опікунства про бідних поділялися за принципом православних церковних приходів. Спочатку їх налічувалося 18, а згодом кількість збільшалася до 21. Кожне з цих опікунств займалося збором даних про бідних, і наданням їм необхідної допомоги³.

21 районна опіка Харкова надавала матеріальну допомогу малозабезпеченим, відкривала благодійні установи для опіки над дітьми та молоддю. Через дуже скромні матеріальні можливості останніх дитячі будинки

¹ Исправительные заведения для несовершеннолетних : Отчеты за 1896 год / Харьковское общество исправительных приютов. // Тюремный вестник /ред. инспектор гл. тюремного управ. А. Лихачев.1897.№6. С. 270–281.

² Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. / Ф.Н. Малинин // Тюремный вестник /ред. Д. Ф. Огнев.1903. №6. С. 506–517.

³ Участковые попечительства о бедных в Харькове // Трудовая помощь. 1900. №6. С. 100–102.

відкривали лише опіки Дмитрівський¹ і Михайлівський. Відомі випадки розміщення дітей-сиріт у богадільні Петропавлівської опіки².

29 липня 1897 року комітет Дмитрієвської опіки вирішив купити в Харкові особняк, щоб влаштувати в ньому будинок для дітей бідних батьків. Комітет позичив суму в 2528 крб. від Харківського благодійного товариства без відсотків на 5 років. Притулок був відкритий у Карповому провулку на початку 1900-х років і містив 50 дівчат віком від 6 до 16 років. Пізніше опіка відкрила в притулку школу³. У 1911 році в закладі навчалося 37 дівчат, на утримання школи опіка витратила 800 крб. на рік.

Вознесенське, Спасо-Преображенське, Петропавлівське і Благовіщенське опікунства відкрили ясла і притулки для малолітніх дітей незаможних жителів. Так, до ясел Вознесенського опікунства дітей поміщали до 8-річного віку, з досягненням старшого віку їх опіку влаштовували у притулки з більш широкою програмою навчання або в ремісничу майстерню.⁴

Бюджети опікунств формувалися приблизно з декількох джерел: членські внески, пожертви, підтримка Харківського благодійного товариства, підтримка місцевої влади тощо. Наприклад, у 1910 році бюджет Петропавлівської опіки мав такі доходи: 500 крб. від Харківської міської думи, 118 кв.м. Внесені членські внески 240 крб. було надано Харківським благодійним товариством.⁵

Заклади для дітей сиріт, які були відкриті у Харкові в період з кінця XVIII початок XX століття, в більшості існували за рахунок благодійних внесків. Прикази громадської опіки, які були створені, не могли задовільнити потреби всіх, кому була потрібна допомога, особливо це стосується дітей сиріт. Також проблема полягала у нестачі коштів для утримання сирітських притулків.

¹ Попечительство о бедных Дмитриевского прихода // Журналы Харьковской городской думы. 1900. №18. 29 ноября. С. 91.

² Петропавловское попечительство о бедных г. Харькова // Известия Харьковской городской думы. 1912. №1. С. 123

³ Участковое попечительство о бедных Дмитриевского прихода г. Харькова // Трудовая помощь. 1909. №2. – С. 154–160.

⁴ Отчет о деятельности и суммах участкового попечительства о бедных Вознесенского прихода г. Харькова за 1907 г. // Известия Харьковской городской думы. 1908. №6–7. С. 178–179

⁵ Попечительство о бедных Петропавловского прихода г. Харькова (краткое извлечение из отчетов общества за 1911 году) // Известия Харьковской городской думы. 1912. №3–4. С. 709.

2.2 Установи для дітей з обмеженими можливостями

Опікою над дітьми з обмеженими можливостями в Російській імперії, до складу якої входив Харків, займались головним чином, установи, які входили до Відомства імператриці Марії.

18 травня 1886 року було відкрито Харківське Маріїнське опікунство над незрячими дітьми. Про відкриття такої школи наголошував проф. Л. Гіршман ще у 1881 році. Він зазначав, що кількість сліпих у Харківській губернії досить велика, особливо велика кількість сліпих серед дітей. Найчастіше втрата зору була пов'язана з поганим харчуванням, віспою, неохайністю¹.

Головною метою цього опікунства було виховання сліпих дітей та навчання їх відповідним ремеслам. З цією метою було відкрито в місті Харкові в тому ж році училища для сліпих. Крім оволодіння суспільними науками та шрифтом Брайля, вихованців опікунства необхідно було підготувати до самостійного життя, так як кожен незрячий мав прогодувати свою родину і себе.
2

В перший рік свого існування училище мало 10 учнів і розташовувалось по вулиці Німецькій 41 у приватному будинку Венедиктової. Маріїнське опікунство пропонувало підвищити кількість вихованців училища та відкрити училище для незрячих дівчат, але без матеріальної підтримки реалізувати це було важко. Першим головою опікунства над незрячими дітьми був губернатор А.А. Петров. До 1905 року серед 8 членів ради постійно був Л.Л. Гіршман.³

До Харківського училища незрячих приймалися діти від 7 до 11 років. Вважалося що у цих вікових рамках дітям найкраще всього розпочинати навчання. Прийом незрячих дітей до училища відбувався один раз на рік. Діти із бідних родин навчалися безкоштовно, ті хто, мав змогу заплатити, вносили

¹ Гіршман Л. Заметка проф. Л. Гіршмана [об устройстве школы для слепых в Харькове] // Южный край. Харьков, 1881. 16 (28) мая. № 128. С. 1

² Устименко О. М. Історія Харківського училища для сліпих дітей у 1886–1917 рр. Збірник наук. праць. Серія : Історія та географія / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2008

³ Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік. Т.2.

плату. Спочатку її розмір був 300 крб, потім скорочено до 150 крб. Перевага надавалася дітям з Харківської губернії.

Головною умовою була невиліковна сліпота на обидва ока. Це необхідно було для того, щоб діти були рівні між собою за фізичними та психологічними можливостями. Для оформлення дитини в училище разом з проханням про прийом необхідно було подати метричне свідоцтво, медичну довідку про стан здоров'я, довідку про щеплення проти віспи.

Для остаточного прийому дитини потрібно було пройти випробувальний термін від одного до двох місяців. Дитину могли виключити із училища якщо її перебування є для неї некорисним або поведінка шкодила іншим вихованцям.

В 1888 році в Харківському училищі для незрячих виховувалось 18 учнів: 17 хлопців і 1 дівчина. Навчальною частиною школи, в той період, завідував професор К.О. Андрєєв, який був членом Ради Харківського відділення. Утримання кожної дитини на рік коштувало відділенню 304 крб.¹

В 1890 році училище переїхало в нову більш простору будівлю на Основі. Рада також була зайнята пошуком коштів для будівництва окремої спеціальної будівлі для незрячих дітей, де були б усі необхідні зручності. Харківським міським управлінням було пожертвовано під будівництво ділянку міської землі по вулиці Сумській. Для будівництва необхідно була сума у розмірі 30000 крб. Частину цієї суми надали меценати: І.І. Іванов (4000 крб.), П.І. Харитоненко (1000 крб.), Н.О. Лещинський (500 крб.), Н.О. Суханов (500 крб.) та ін.²

Восени 1893 року училище вже розміщувалося у власній будівлі та виховувало у своїх стінах більше 50 сліпих дітей – хлопчиків та дівчат. Кількість дітей в училищі на 1900 рік складала 12 дівчат та 36 хлопців.³

¹ Харьковский отдел Мариинского попечительства для призрения слепых за 1888 г., // Харьковский календарь на 1890 год. Харьков: Тип. губ. Правл., 1889.-Сю262-263.

² Южный край. 1898. 29 января.

³ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. : ил.

Навчання дітей проводилося за програмою для незрячих. До неї входили наступні предмети: арифметика, історія, географія, Закон Божий, письмо рельєфно-крапкове, суспільствознавство. Підготовчі класи складали 2 роки, три роки – навчальна школа, та три роки ремісничі класи. Приділялася особлива увага і фізичному вихованню незрячих дітей. В теплу пору року на подвір'ї проводили півгодинну зарядку. Гімнастика для пальців рук проводилася після закінчення кожного уроку на протязі 5 хвилин.

Капітал Харківського Маріїнського опікунства над незрячими дітьми на 1902 рік складав 45000 крб. і власну нерухомість: в кінці вулиці Сумській дворове місце, 2-х поверхова кам'яна будівля.

Уповноважений Опікунства імператриці Марії про сліпих у 1908 році звернувся до Харківського голови з проханням про надання міської стипендії або субсидії у розмірі 300 крб. За ці кошти Харківське відділення мало змогу утримувати ще 20 дітей. Міська дума на своєму засіданні прийняла рішення про внесення у кошторис 250 крб. на рахунок за електрику та воду за 1909 рік.¹

У 1913 році інспектором училища був призначений П.Г. Мильников. За час його роботи він зробив багато для виховання незрячих дітей. Був створений великий хор, духовий оркестр, започатковані нові предмети, плетення панчо та ін. Після закінчення училища випускники отримували свідоцтво про освіту і ремесло.²

Особливо важливим для нашого дослідження є той факт, що з 1881 р. до цього закладу почали приймати бідних дітей, переважно сиріт з відповідними свідоцтвами.

Проте, як зазначає О. В. Кравченко у своїй статті «Благодійність і створення шкіл для глухонімих дітей на Україні (XIX — початок XX століття)»,

¹ Доклад по ходатайству уполномоченного Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых о принятии городом участия в расходах по содержанию Харьковского училища для слепых в виде ежегодного пособия // Известия Харьковской городской думы. 1908. №10. С.97-98.

² Допомога хворим дітям та дітям з обмеженими можливостями у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століть [Електронний ресурс] / Ю. В. Соколовська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : "Історія та географія". - 2012. Вип. 44. С. 168-171.

через 53 роки свого існування, у 1896 році, незважаючи на всі зусилля, ця школа була закрити ініціативу державних, приватних філантропів на чолі з доктором Дієсом неможливо.¹ Лише в 1904 р. на дачі Г. Г. Маразлі на Французькому бульварі відкрився новий заклад лише для семи хлопчиків, але повністю укомплектований посібниками, одягом, білизною та обладнанням. Тобто цей факт підтверджує думку про те, що в досліджуваний період існували певні труднощі у вихованні дітей із малозабезпечених верств населення.

Таких закладів на Харківщині було чотири: платне училище для глухонімих (1868 р.), відкрите за клопотанням канцлера Сенату у відставці А. Ф. Бахметьєва та канцлера О. Г. Прозорова та три школи з філіями – Харківське (1896р.), згодом інтернат на 30 учнів і 30 відвідувачів, з квартирами для двох учителів (1900р.) при Пантелеймонівській церкві в Пісках, засноване священиком Василем стало Ветуховим, с. разом з А. Ф. Бахметьєвим, Кочетківське училище (1904 р.) з ремісничо-токарною та столярною школою (1905 р.), яке знаходилось поблизу м. Чугуїв та третє - школа глухонімої молоді з ремісничим училищем по виготовленню виноробних виробів, заснована в селі Башкирівка (Клугинівка) Зміївського повіту (10 травня 1909 р.).

Що стосується закладів для глухонімих дітей, то перша така установа була відкрита у Харкові 15 листопада 1896 року. Цей заклад розпочав свою діяльність як приватний священика В. Ветухова. Спочатку воно розміщувалось в одній невеликій кімнаті, там навчалось 7 учнів і був один вчитель (глухонімих). Але у 1898 р. поблизу церкви Св. Пантелеймона на Тургенєвській вулиці Харківська міська дума безоплатно виділила місце в 350 кв. сажень. Далі піклування про глухонімих дітей взяло Опікунство імператриці Марії. Заклад розташовувався у Мордвинському провулку 14.²

У 1897 році училище для глухонімих переїхало у новий кам'яний двоповерховий будинок за адресою вул. Клочківська. Вартість його була 20000

¹ Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2012. Вип. 3.33.

² Історія міста Харкова за 250 років его існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік. Т.2.

крб. В училищі навчалися діти обох статей від 8 до 18 років. Дітей навчали ремеслам: теслярству, токарному ремеслу, шиттю на машинці, кроєнню одєжі, вивчали малювання та креслення.¹

У 1900 р. коштом міста, земства та приватних осіб був збудований власний кам'яний дім школи для глухонімих, у 2 ½ поверхи, розрахований на інтернат для 30 учнів та на 30 приходящих, з квартирами для двох вчителів. 20 серпня 1900 р. училище переїхало до нового будинку поблизу Пантелеймонівської церкви на Пісках.²

Крім завідувача В.М. Ветухова в училищі працювали глухонімих дворянин А.Ф. Бахметьєв, який закінчив Петербурзьке училище глухонімих, та Е.І. Радченко, донька купця, яка закінчила 8 класів у 1-й Харківській гімназії, – навчали мімічним способом. Усним способом навчали почесний громадянин А.А. Мальцев, який закінчив учительську семінарію та його дружина К.В. Жданова, дочка священика, випускниця Харківського єпархіального жіночого отримала спеціальну училища, підготовку яка у Петербурзькому училищі глухонімих. Лікарем безкоштовно служив спеціаліст з вушних хвороб С.А. Робак.³

Фінансову допомогу училищу для глухонімих здійснювали різні установи та приватні особи: Харківське благодійне товариство виділило 360 крб. та одноразово 1000 крб. на будівництво приміщення. Харківське міське громадське управління витратило 500 крб., Харківське губернське земство – 400 крб., Харківський земельний банк – 300 крб., Харківський торговельний банк – 100 крб. Добровичні пожертвування збирались за підписними листами⁴.

У 1903 році Рада Харківського відділення звернулась з клопотанням до Губернських земських зборів про надання одноразової допомоги у сумі 16000

¹ Харьковские губернские ведомости. 1910. 9 ноября.

² Кравченко О. В. Добровичність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2012. Вип. 3.33.

³ Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год. Х.: Тип. «Южного края», 1902. 6 с.

⁴ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год.Х.: Тип. «Мирный труд», 1915. 42 с

крб. на розширення будівлі училища для майстерень, лікарні лазні тощо. Земськими зборами було вирішено надати допомогу у розмірі 10000 крб.¹

Станом на 1909 рік Харківське училище глухонімих мало 6 відділень: 5 звукових та 1 мімічне, де навчали пояснювати мімікою обличчя. Училище було змішане – хлопці та дівчата навчалися разом. Дітей в училище навчали ремеслам: столярно-токарному, плетенню із лози, панчохо-в'язальному, шиттю, рукоділлю. Все, що було в училище – столи, стільці, шафи, білизна – все це виключно робилось вихованцями. Працювало училище і на замовлення.

В 1909 -1910 роках в Харківському училищі було 45 дітей, які проживали там постійно, та 34 дитини, які приходили на навчання. Багатьом було відмовлено із-за нестачі вільних місць, так як взагалі училище будувалось на 30 місць. Необхідність в новій будівлі була вже давно, але керівництво закладу не мало на це достатніх коштів. Керівник закладу священник В. Ветухов мав план для будівництва нового закладу на 50 місць, але для цього необхідно було 50000 крб. Міністр народної освіти Шварц, після зустрічі з В. Ветуховим, пообіцяв виділити 3000 крб. Відомство імператриці Марії Федорівни, у веденні якого знаходилося Харківське училище для глухонімих, також обіцяло направити кошти у розмірі 3000 крб для будівництва. Керівником В. Ветуховим було подано прохання до Харківської губернської земської управи, про виділення асигнування на будівництво у розмірі 3000 крб. Недостатню суму коштів розраховували зібрати завдяки добродійним внескам від місцевих жителів, які постійно підтримували Харківське училище для глухонімих.²

На початку XX століття Харківським відділом Опікунства імператриці Марії про глухонімих було відкрито два дитячих заклади для глухонімих у Харківській губернії: у 1905 році було відкрито ремісничу школу для

¹ Из отчета о деятельности Харьковского отделения Попечительства о глухонемых за 1903 год // Вестник попечительства государыни Марии Федоровны о глухонемых. 1903 1904. №13.1 марта.С.211-214.

² Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых № 17/18 (июнь) 1904-1905 гг.; № 10-11-12 (июнь, июль, август) 1907-1908 гг.; № 1-2 (сентябрь-октябрь) 1909-1910 гг.; № 3-4 (ноябрь-декабрь) 1909-1910 гг.; № 7-9 (март-апрель-май) 1909-1910 гг.; № 1-2 (сентябрь-октябрь) 1910-1911 г.; №7-8 (март-апрель-май) 1910-1911 гг.; № 3-4 (март-апрель) 1912 г.; № 1-2 (январь-февраль) 1913 г.; № 11-12 (ноябрь-декабрь) 1913 г.; № 5 (сентябрь – октябрь), 1915 г. (1)

глухонімих підлітків у селі Кочеток, а у 1909 році Харківським відділком було відкрито хутір-школу у Клигунівці, поблизу Чугуїва.¹

В 1915 році на засіданні Харківської міської думи училищна комісія запропонувала відкриття у Харкові окремих класів для розумово відсталих дітей. Кількість таких дітей складала приблизно 3 % від загальної кількості учнів. Основною причиною відкриття таких класів було названо неможливість поєднувати вчителем у звичайному класі спеціальні та звичайні методи навчання. Розумово відсталій дитині необхідно приділяти більше уваги на заняттях, що також є неможливим при такій кількості учнів у звичайному класі. Спеціальні класи пропонувалося відкрити при вже існуючих навчальних закладах. Це допомогло б здешевіти відкриття спеціальних класів, так як необхідно було б сплачувати тільки зарплату вчителю. Харківська дума вирішила провести відкриття таких класів для розумово відсталих дітей вже з 1915 року, та внести цю статтю витрат у кошторис на 1916 рік².

¹ Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Х.: Тип. «Мирный труд», 1915. 42 с.

² Доклад Училищной комиссии об открытии с начала 1915-1916 учебного года 3-х вспомогательных классов для отсталых детей // Известия харьковской городской думы. 1915. №9-10. С.117-119.

2.3 Висновок

Особливістю системи соціального захисту та забезпечення дітей в зазначений період була неспроможність держави реалізувати в повній мірі освітні та соціальні функції. Це проявилось у відсутності єдиної системи органів та установ соціального захисту; не враховувалися культурні потреби дітей; від загальної кількості дітей, лише невелика їх кількість була охоплена соціальним захистом; нормативно-правова база була недостатньо пропрацьована; документи, які регламентували соціальну діяльність, не мали достатньої практичної реалізації.

Стан дітей в період з кінця XVIII-на початок XX століття був вкрай важкий. Соціально-економічні умови життя ускладнювали бурхливий розвиток промисловості, недостатня медична допомога, неврожаї та скудний раціон їжі, залучення батьків до важкої роботи. Внаслідок цих умов з'явилася велика кількість соціально незахищених дітей. З урахуванням особливостей соціального становища дітей, посилилася роль доброчинної допомоги знедоленим дітям з боку заможних містян, духовенства, інтелігенції. Завдяки їх пожертвам відкривалися дитячі притулки, лікарні, школи.

У досліджуваній період, як заклади опіки над сиротами, та хворими дітьми у Харкові, значно розширювали мережу свого функціонування. Завдяки різним типам та напрямам діяльності, діти мали можливість отримувати трудову спеціальність, освіту, адаптуватися та соціалізуватися до умов життя. Завдяки дитячим притулкам діти-сироти та безпритульні мали турботу, затишок, а головне були захищені від соціально-негативного впливу середовища. Представлений історичний досвід в організації дитячих притулків для дітей та молоді може сприяти творчому використанню надбань минулого у сучасних умовах.

Що стосується закладів для дітей з обмеженими можливостями, то з кінця XVIII – до початку XX ст. у Харкові формувалася система установ та дитячих закладів для навчання і виховання. Вагомий внесок у цю справу було зроблено

приватними благодійниками та напівдержавним Відомством установ імператриці Марії. Не залишались осторонь і органи місцевого самоврядування. Харківською міською думою було виділено кошти на допомогу дитячим закладам для глухонімих і сліпих дітей, власними силами була організована справа по навчанню розумово відсталих дітей у школах.

Розділ 3. Заклади допомоги людям з інвалідністю, похилого віку та незаможним містянам

3.1 Установи піклування над особами з інвалідністю та психічними захворюваннями

Після впровадження земської реформи 1775 року на земства було покладено забезпечення медичної допомоги та опіки незахищеної категорії містян. Нагляд за цим органом місцевого самоврядування здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ. У другій половині XIX століття суттєво змінюється й управління соціальним захистом. Функції нагляду за суспільною опікою залишаються за міністром внутрішнім справ, хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях.

Єдиної схеми соціальної підтримки в містах не існувало, проте найчастіше нагляд за городянами здійснювали благодійні товариства. Їх допомога відбувалася, в якості надання грошової допомоги окремим громадянам, оплата лікування та ін.¹ Також продовжувала існувати й церковно-парафіяльна опіка. Основними її формами були: матеріальна, медична та освітня допомога. Матеріальна підтримка включала в себе роздавання одягу, харчів, за втримання в богадільнях, плата за житло, надавання дешевих обідів. Соціальну допомогу вразливим категоріям населення з боку приватних осіб здійснювали відомі сімейства благодійників Харкова. Крім притулків для дітей, вони допомагали відкривати богадільні для старих, немічних, нічліжні притулки для незаможних містян.²

Харківське благодійне товариство було засновано в 1843 році за ініціативою губернатора С. М. Муханова. Ріст та розвиток Харківського благодійного товариства простежується з історії кожної установи товариства, а також його діяльність поза цих установ. Його стараннями були зібрані пожертви дворянства та купецтва. За ці пожертви була заснована у Харкові богадільня для

¹ Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи [Текст]: навч. вид. / С. В. Глазунов.

² Нестеренко, В. О. (2018). Міський простір Харкова: історія забудови та заселення (кінець XVIII — початок XX ст.) (конд. дис.). Харків.

літніх людей при Домі піклування. Купецьке товариство передало Харківському благодійному товариству для цього відділення суму 5000 крб. та дім. Спочатку приймали до богадільні чоловіків і жінок. З середини 80-х років XIX століття до богадільні почали приймати тільки жінок. Чоловіків розміщували в богадільні Харківського губернського земства на Сабуровій дачі.¹

Діяльність благодійного товариства поза установ також мало на меті надавати посильну допомогу біднішим мешканцям Харкова. Розмір допомоги був від 1 до 25 крб., а річна сума виділеної допомоги доходила до 1550 крб. Загальна сума одночасних виплат, які видавалися товариством бідним городянам Харкова к 1902 року досягла цифри більше ніж 7000 крб.

На початку XX століття збір відомостей про бідних змінився і за товариством залишилося лише загальне спостереження, ревізійна та звітна частина. Все ж активна допомога нужденним містянам була зосередження у відомствах, церковних приходах, дільничних за парафіяльним піклуванням. Їх відкриття відбулося 7 січня 1896 року.² Завдяки заснуванню дільничних парафіяльних відділень круг благодійників значно розширився, охопив усі шари містян. Тим самим збільшилися розміри благодійної допомоги нужденним харків'янам та її види стали більш різноманітними.

На зібрані суми наступні відділи піклування мали можливість придбати дворові ділянки та будинки. Наприклад, Дмитрівське мало богадільню на 10 літніх людей; Спасо-Преображенське – побудувало власну будівлю для богадільні; Петро-Павлівське придбало для притулку будівлю з двором місцем; Воскресенське мало на пожертви невелику ділянку землі, а також заснувало дешеву їдальню; Свято-Духовське та Пантелеймоновське мали виділені містом ділянки землі для заснування закладів опіки; Озерянське мало

¹ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . – [8], 260 с. : ил

² Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік.- Т.2. с. 926.

отримати подібну ділянку від Харківського селянського товариства; Іванівське отримало в спадщину ділянку земля для майбутнього закладу опіки; Троїцьке зібрало достатній капітал для будівництва будь-якого закладу.¹

З 1887 року на зібрані Харківським благодійним товариством пожертви кожного року бідним містянам роздавали до 2000 порцій харчових наборів, на суму більше 1000 крб. Найчастіше ці набори роздавалися перед святом Пасхи і складалися вони з пасхального куліча, свинячого сала, ковбаси, яєць.²

Після заснування Приказів суспільного догляду у Харкові в 1793 року був заснований Гамівний будинок для догляду психічно хворих містян. В 1820 році будинок разом з лікарнею для невиліковно хворих перевели на Сабурову дачу, що в подальшому стала базою для розвитку харківської губернської земської лікарні.³ Розвиток закладу ускладнювався поганим фінансуванням, низьким рівнем розвитку психіатрії, негуманними методами лікування та відсутністю професійного персоналу. На початку XIX століття розслідування виявило факти свавілля керівництва лікарні по відношенню до підлеглих, і до хворих. Гроші для закладу привласнювали керівні особи, а продукти – дрібні службовці. Із – за цього їжа була поганою за якістю та недостатньою за кількістю.⁴

Персонал лікарні включав старшого наглядача, молодшого фельдшера, 11 службовців, трьох медсестер, кухарів і сімпрачок. Як бачимо, спеціального штату лікарів не було. За нагляд відповідали старший лікар і медсестра, а за спостереження-один з ув'язнених, який перебував у терапевтичному відділенні. Ще гіршою була ситуація з наданням медичної допомоги: вся робота зводилася до "спостереження". Психічнохворих боялися, місце утримання було оточене парканами і ґратами, як у в'язниці, а з пацієнтів ніколи не знімали кайдани і

¹ Савицький, В.І. Генеза благодійності в Україні (Методологія історії соціальної роботи в Україні) [Текст]: навч. посіб. для вузів / В.І.Савицький. – К.: НТУУ «КПІ», 2007. – 136 с.

² Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . – [8], 260 с. : ил.

³ Смирнова С.Н. Очерки истории Сабуровой дачи/С.Н. Смирнова.-Харьков, 2007.- 292 с.

⁴ Альков В. А. Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічнохворих / В. А. Альков // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 71–80.

пута. У Харківській лікарні ще в 1865 році медикаменти та апаратуру видавали за мізерним інвентарем 1839 року, незважаючи на протести і вимоги лікарів.¹

Спочатку психічно хворі утримувалися на Сабуровій дачі в темних кімнатах без вікон, оббитих повністю клейонкою. В таких умовах утримували не тільки буйних пацієнтів, але й усіх інших. Обслуговували їх арештанти, жебраки та жителі богадільні, усюди була антисанітарія. Хворі в цьому богоугодному закладі часто страждали від халатності лікарського персоналу, обходи проводили формально, а скарги навіть не слухали. Після переходу 1866 році Сабурової дачі до відання земства дещо пом'якшився жорстокий спосіб утримання душевнохворих, почали застосовувати трудотерапію. Для запобігання травмам стіни в лікарні стали оббивати м'якими матеріалами, у вікна монтували ґрати.²

У другій половині XIX століття Харківська губернська земська лікарня остаточно спеціалізувалася на наданні допомоги психічнохворим. Якщо в 1887 році в лікарні було 405 ліжок, з них 225 – для психічно хворих, то 1904 році з 1000 ліжок на них були розраховані 800. У 1912 році там вже було 1180 ліжок, із них 1000 припадало на психіатричні відділення.³

В 1891 році був влаштований «елітний» барак, де утримання коштувало 60 чи 35 крб. на місяць. Там перебували представники привілейованих верств, що страждали на психічні розлади, але не могли собі дозволити ще дорожчих приватних клінік. Через кілька років був відкритий ще один пансіонат, в якому платили по 75 і 100 крб. на місяць, в залежності від класу утримання.⁴

На Сабуровій дачі з метою застосування фізичної праці для лікування душевнохворих, організовували роботи та майстерні при відділеннях для

¹ Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). – Х.: ХДМУ, 2007. 346 с. (іл. 24 с.)

² Смирнова С.Н. Очерки истории Сабуровой дачи/С.Н. Смирнова.-Харьков, 2007.- 292 с.

³ Історія міста Харкова за 250 років его існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік.- Т.2. с. 926.

⁴ Альков В. А. Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічнохворих / В. А. Альков // Краєзнавство. – 2014. – № 2. – С. 71–80.

душевнихворих.¹ Жіноча швейна майстерня при жіночих відділеннях для душевнихворих; черевичкова та шевська майстерні при чоловічих відділеннях для душевнихворих; кравецька майстерня; плетіння циновок з очерету; цегляний завод; гончарна майстерня; виконання робіт в оранжереї, в саду, на городі. Всі ці майстерні були організовані та підтримувалися на власні зароблені кошти душевнихворими пацієнтами. Крім того, душевнихворі виконували безкоштовно роботи по лікарняному господарству: рубка дров, очищення дворів, забір води для лікарні, прибирання сміття та ін.

На VI з'їзді лікарів — представників земств Харківської губернії (що проходив у період 20–28 жовтня 1898 року) було порушено питання необхідності поліпшення становища душевнихворих на Сабурової дачі. Серед безлічі доповідей було заслухано та обговорено доповідь В. І. Яковенка «Про заходи впорядкування піклування душевнихворих та необхідність діяльної участі в цій справі всієї земсько-медичної організації». ²

На тому ж з'їзді пропонувалися наступні шляхи вирішення проблеми піклування (а наприкінці XIX століття та лікування) душевнихворих пропонувалися такі:

1) у сфері змісту:

- розширення лікувальних площ з метою піклування всіх хворих, що найбільше потребують госпіталізації (особливо вперше хворих);
- влаштування заміських лікарень з колоніями для «тихих» душевнихворих;
- передача «спокійних хроніків» за плату у селянські сім'ї;
- виплата допомоги сім'ям душевнихворих за умови залишення їхнього будинку та ін;

¹ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . — Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . — [8], 260 с. : ил.

² Кутько И. И., Чугунов В. В. Призрение душевнобольных в Харьковской губернии в конце XIX столетия // История украинской психиатрии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. — Харьков, 1994. — Т. 1. — С. 89–94.

2) у сфері надання психіатричної допомоги:

- питання справляння плати за лікування (що викликали багато дискусій);
- лікування душевнохворих з метою зменшення їх числа;
- обґрунтовувалася необхідність наявності в лікарні для душевнохворих лікаря з психіатричною освітою (який би обов'язково жив при лікарні);
- надалі планувалося встановлення певних норм чисельності душевнохворих, які припадають одного лікаря-психіатра.

Положення з лікарськими штатами та лікарським розпорядком (розпорядком чергувань) у 1898 році ¹було наступним:

- на Сабурової дачі на 700 душевнохворих було 5 ординаторів (3 - на повному змісті і 2 - на половинному), тобто на одного лікаря припадало по 140 хворих (що було значно більше, ніж в інших губерніях) при потребі мінімум 7 ординаторів при такій кількості хворих;
- поряд з чергуваннями психіатрів у чергуваннях брали участь і лікарі «соматичних відділень», що не мало бути, тому що «психіатрична лікарня не повинна залишатися жодної години без чергового психіатра».²

Сабурова дача до 1905 року була вже найбільшою спеціалізованою установою в Росії, де в той час працювали рядовими психіатрами В. А. Гіляровський, Т. І. Юдін, П. І. Ковалевський, Н. В. Країнський, які в майбутньому стали всесвітньо відомими вченими. З 1901 року з ініціативи старшого лікаря лікарні Б. С. Грейденберга регулярно проводилися наукові конференції, які сприяли підвищенню кваліфікації лікарів та були джерелом нових наукових ідей. Напередодні першої революції в лікарні було повністю здійснено систему негараздів і остаточно знищено всякі ознаки насильства. У

¹ Смирнова С.Н. Очерки истории Сабуровоой дачи/С.Н. Смирнова.-Харьков, 2007.- 292 с.

² Смирнова С.Н. Очерки истории Сабуровоой дачи/С.Н. Смирнова.-Харьков, 2007.- 292 с.

зв'язку з цим Сабурову дачу називали Вільною Академією.¹ 1906 року. Був організований страйк молодшого персоналу Сабурової дачі з економічними вимогами про 8-годинний робочий день, про збільшення заробітної плати, про створення комісії із службовців для прийому та звільнення співробітників. Земська управа, після придушення страйку за допомогою військ та поліції, знову запросила як експерт В. І. Яковенко, П. П. Кащенко та М. М. Баженова для реорганізації системи управління Сабурової дачі. До кінця 1906 року в лікарні було введено колегіальне управління, в якому в різний час були С. Н. Давиденков, Т. І. Юдін, В. М. Гаккебуш та інші.²

У 1883 році в Харкові за ініціативи Харківського міщанського старости В.І. Семенко була відкрита богадільня. Для роботи закладу існувала тимчасова інструкція, яка затверджена Харківським Губернським управлінням 17 грудня 1883 року. У цій богадільні опікувалися літні люди та особи з інвалідністю, які проживали у Харкові. Спеціально для відкриття цього закладу Міщанським Товариством був куплений будинок. Після відкриття богадільні в ній знаходилося 30 осіб. З часом кількість пацієнтів збільшувалася, і на початку 1902 року їх було вже 128. Витрати на кожну особу в рік складали 58 крб. 70 коп.³

У Харкові також діяли такі міські богадільні: Клеменівська (з 1887 р.), імені Попової (з 1890 р.). Богадільнями завідував опікунську раду із семи осіб,

¹ Смирнова С. Н. 1905 год на Сабуровой даче // История украинской психиатрии. Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. — Харьков, 1994. — Т. 1. — С. 125–127.

² Петрюк П. Т. Дореволюционный этап деятельности Сабуровой дачи // История украинской психиатрии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. — Харьков, 1994. — Т. 1. — С. 112–115.

³ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . – Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . – [8], 260 с. : ил.

обраних думою. У 1913 р. був також відкрито Інвалідний будинок для пожежних службовців та воїнів, які постраждали у війну з Японією.¹

¹ Антонов А. Л., Парамонов А. Ф., Маслийчук В. Л. История харьковского городского самоуправления 1654-1917 гг. Харьков: Регион-информ, 2004. - 200 с.

3.2 Організація опіки над незаможними містянами та людьми похилого віку

У 1895 році в Харкові, завдяки ініціативи та коштам купця Віхрєєва І.Г., було засновано благодійний заклад – Будинок піклування. Цей заклад купець присвятив пам'яті своєї покійної дружини Єлизавети Олександрівни. З часом Будинок піклування у Харкові отримав назву Віхрєвського притулку. Статут закладу було затверджено 15 травня 1895 року.¹ До цього документу входили основні пункти Статуту та Правила внутрішнього розпорядку закладу. Ціллю заснування Будинку піклування, згідно Статуту, була опіка над бідними, літніми містянами, а також інвалідами обох статей. Перевага надавалася харків'янам православної віри.

Для розміщення Будинку піклування засновник І.Г. Віхрєєв пожертвував дворове місце разом з будинком, а також 10000 крб. на будівництво нового будинку на тому самому місці. Іншого призначення, згідно заповіту І.Г. Віхрєєва, у будинку не мало бути. Утримуватися Будинок піклування мав на відсотки від недоторканого капіталу засновника І.Г. Віхрєєва у сумі 32000 крб.; на відсотки з пожертв від приватних осіб та товариств; на інші добровільні пожертви.² Кількість опікуваних містян не визначалося Статутом, а залежало від наявних коштів закладу. Крім того Іван Гаврилович застрахував Будинок піклування від можливих пожеж у Харківському товаристві взаємного страхування майна та відповідно до Статуту виплачував страхові внески на випадок відшкодування можливих втрат від пожежі.

Будинок піклування знаходився у веденні міської думи та керувався радою, яка складалася з почесного опікуна, голови ради, та чотирьох членів ради. Почесним опікуном закладу був пожиттєво обраний І.Г. Віхрєєв, а після його смерті це звання переходило до рідного племінника М.Я. Віхрєєва. Головний опікун здійснював загальне керівництво притулком, наглядав за

¹ Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. – Харьков, 1895. – 12 с.

² Хорошев, О. (2023). Віхрєвський будинок піклування як зразок меценатства в місті Харкові наприкінці XIX століття. *Старожитності Лукомор'я*, (1), 41-48.

виконанням його Статуту, піклувався, щоб його мешканці мали все необхідне для нормального існування, мав вирішальний голос при вирішенні будь-яких поточних питань у благодійному закладі¹. Почесному опікуну І.Г. Віхрєєву надавалося право на його особистий розсуд приймати або виключати нужденних.

Опікунська рада розпоряджалася всім рухомим і нерухомим майном, приймала і виписувала нужденних, закуповувала продукти харчування та інші необхідні речі, наймала, переводила і звільняла необхідних працівників, розподіляла заробітну плату, оформляла страхування майна від пожежі, розробляла правила внутрішнього розпорядку закладу, здійснювала всю фінансову діяльність і готувала звіти.² При цьому голова опіки та члени ради працювали на безоплатній основі та не отримували жодної винагороди. Відповідно до пункту 10, всі члени Ради обиралися Харківською міською радою строком на три роки. Засідання Ради відбувалися щонайменше двічі на місяць, що зазначено в пункті 15. Головував на цих засіданнях почесний член Ради (параграф 14). Щонайменше три члени правління повинні були бути присутніми, тобто, якщо були присутні чотири з п'яти, засідання вважалося завершеним. Усі питання вирішувалися більшістю голосів. Однак, на відміну від сьогодні, у разі рівного розподілу голосів, голоси Почесних опікунів мали перевагу (стаття 15).³

Таким чином, роль Почесного опікуна була важливішою, ніж роль члена Правління. Згідно зі статутом, цей заклад мав власну печатку з написом «Вихревский Дом Призрения в городе Харькове». Пункт 16 містив список персоналу, який працював у цьому притулку. До цього переліку входили лікарі, фельдшери, доглядач та кастелянка.⁴

Особливий акцент робився на тому, що лікарі виконували свої обов'язки безоплатно. Водночас, відповідно до розділу 17, лікарі вважалися державними

¹ Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.

² Хорошев О.М. Діяльність Харківського товариства взаємного страхування майна від вогню в кінці XIX століття // Гілея. 2020. № 153. С. 211-216.

³ Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.

⁴ Хорошев, О. (2023). Віхрєвській будинок піклування як зразок меценатства в місті Харкові наприкінці XIX століття. *Старожитності Лукомор'я*, (1), 41-48.

службовцями зі стажем, тобто отримували заробітну плату за рахунок державних коштів, а не благодійних організацій. Лікарі користувалися тими ж правами, що й члени правління, і навіть мали право брати участь у засіданнях правління та у вирішенні всіх поточних справ. Згідно зі Статутом притулку, лікар повинен був проводити медичні огляди всіх осіб, які потрапляли до нього. У разі потреби він мав надавати необхідну медичну допомогу та проводити загальну гігієну у закладі. Лікар був зобов'язаний відвідувати Будинок піклування к не рідше двох разів на тиждень, як це було передбачено Статутом. Лікарю була надана аптека. Якщо такого лікаря не вдавалося знайти, дозволялося запросити і оплатити роботу лікаря, найнятого за договором, який вже не користувався всіма правами. Якщо кількість нужденних перевищувала 40 осіб, а лікар перебував у закладі час від часу, призначався фельдшер для постійного нагляду за хворими. Відповідно до правил закладу, він повинен був щодня виконувати всі вказівки лікаря притулку.¹

У Будинку піклування також був доглядач. Він разом з призначеним членом Ради отримував кошти на поточні витрати і відповідав за закупівлю продуктів харчування, освітлення (свічок), палива та інших необхідних господарських товарів. Доглядач вів касову книгу, відповідав за збереження рухомого і нерухомого майна, наглядав за порядком і чистотою в приміщенні, а також за виконанням роботи всіма працівниками притулку. Цей працівник отримував гроші за свою працю і був забезпечений опалювальною та освітленою квартирою.²

Головною вимогою для прийняття бідних і хворих до Будинку піклування Віхрєєва було сповідання ними православ'я. У Статуті особливо оговорювалося, що притулок опікується Петропавлівською церквою Харкова. Її священики проводили необхідні церковні служби та треби: сповідь, причастя, поховання померлих і все інше. Причому, поховання померлих мешканців притулку здійснювалося на кошти благодійного закладу за православним

¹ Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.

² Хорошев, О. (2023). Віхревській будинок піклування як зразок меценатства в місті Харкові наприкінці XIX століття. *Старожитності Лукомор'я*, (1), 41-48.

обрядом. За все це Петропавловська церква отримувала з коштів притулку 100 крб. на рік¹. У свою чергу, в Правилах внутрішнього розпорядку Будинку особливо підкреслювалося, що всі мешканці притулку повинні відвідувати загальні молитви в церкві вранці, перед обідом і ввечері, а також виконувати всі церковні обов'язки православного громадянина. Винятки стосувалися тільки для важко хворих. Також у Статуті особливо наголошувалося, що просити милостиню, жебракувати біля церкви було суворо заборонено. Як бачимо, незважаючи на те, що в кінці XIX ст. церква втратила свій домінуючий стан у суспільстві, для засновника притулку купця Віхрєєва це не мало значення. Він вважав за необхідне особливо наголосити та навіть чітко прописати в Статуті свого благодійного закладу необхідність дотримуватися всіх вимог православної церкви, вважаючи їх головним аргументом при прийнятті нужденних до свого Будинку піклування. До Віхрєєвського притулку могли звернутися нужденні, які прагнули в ньому оселитися. Вони повинні були надати почесному піклувальнику або Раді документ, що підтверджував особу, віросповідання та бідність. Після цього Рада, а також почесний піклувальник на свій розсуд вирішували питання про прийняття чи неприйняття особи до Будинку. При цьому калік, хворих і фізично слабких людей не повинно було бути більше, ніж третина від всіх мешканців притулку, що було також закріплено в Статуті. Це свідчить про певну обмеженість для самих незахищених верств населення потрапити до Будинку. Але перш за все це був приватний благодійний заклад, де останнє слово завжди залишалося за його засновником і почесним піклувальником.²

Існували категорії населення, яких не приймали до цього закладу. Окремо підкреслювалося, що до притулку не приймалися душевно хворі, хворі на інфекційні захворювання, п'яниці, а також виключені з інших благодійних закладів. Якщо прийнята до Будинку особа злісно не виконувала правила внутрішнього розпорядку або демонструвала негідну поведінку, її могли

¹ Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.

² Хорошев, О. (2023). Віхрєвський будинок піклування як зразок меценатства в місті Харкові наприкінці XIX століття. *Старожитності Лукомор'я*, (1), 41-48.

виключити з благодійного закладу і вже ні за яких обставин назад не приймали. При цьому кожний з нужденних за своїм бажанням міг залишити притулок, а через деякий час міг знову повернутися до нього. Хоча такі відлучення все ж допускалися здебільшого за поважними причинами і на недовгий час.¹

Всі мешканці Будинку піклування знаходилися в однакових умовах. Вони отримували однакову їжу та необхідні для життя речі, одяг, білизну, взуття. Винятки надавалося лише важко хворим, які знаходилися під наглядом лікаря. При цьому відповідно до 15 параграфу мешканці благодійного закладу могли також мати якісь власні речі: одягу, білизну, взуття тощо. Найчастіше у мешканців притулку не було рідних, близьких чи знайомих. Але якщо такі траплялися, то їм навіть дозволялися побачення, але в особливі дні та години, встановлені Радою. Окрім прав нужденні мали й деякі обов'язки, наприклад, прибирати свої кімнати, підтримувати чистоту та порядок.

По черзі повинні були подавати та прибирати їжу, посуд тощо. Обов'язком також було дбайливе ставлення до меблів, одягу, взуття, необхідність зберігати рухоме та нерухоме майно Будинку. Мешканці благодійного закладу мали право виконувати якісь свої улюблені роботи, які не заважали іншим мешканцям притулку. Рада притулку мала право залучати їх до суспільно корисної неважкої праці і мешканці не мали права від таких робіт відмовлятися. Зрозуміло, що винятком були важкохворі особи.²

Статут Віхревського Будинку піклування дає певну уяву про існування в Харкові благодійних організацій у кінці XIX ст., їх мету, можливості та напрямки діяльності. Він також розширює наші уявлення про діяльність окремих притулків для нужденних у Харкові в цей час. Деякі напрямки їх діяльності можуть використовуватися і в наш непростий час сучасними благодійними закладами та соціальними працівниками.³

¹ Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.

² Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.

³ Хорошев О.М. Діяльність Харківського товариства взаємного страхування майна від вогню в кінці XIX століття // Гілея. 2020. № 153. С. 211-216.

Одним з різновидів допомоги бідним у Харкові було відкриття дешевих нічліжних притулків для тимчасового проживання робітників. Така допомога повинна була зменшити рівень злочинності та епідемій різних інфекційних захворювань у місті. Члени Міської думи мали різні погляди на проблему надання допомоги бідним містянам щодо відкриття дешевих нічліжних притулків: частина стверджувала, що це марна трата грошей і підтримка тих, хто не хоче працювати, інша частина погоджувалася з необхідністю відкриття подібних установ.

Друга половина XIX століття у Харкові характеризується швидким розвитком промисловості. З цієї причини почала збільшуватися кількість робітників, які приїжджали у місто на заробітки. Житла ці люди не мали, і змушені були шукати ночівлю або під мостом влітку, або у шинках та приватних нічліжних притулках. Ночуючи просто неба та не маючи елементарних зручностей, робітники хворіла та розповсюджували різні інфекційні захворювання, наприклад, туберкульоз, холера, тиф. На початку 1870-х років у Харкові мешкало близько 600 непрацюючих осіб без житла.

Питання організації дешевих нічліжних притулків розглядалося на засіданні міської думи 3 листопада 1872 року. Виділити кошти на відкриття нічліжного притулку місто не мало можливості, тому було вирішено створити благодійне товариство. Передбачалося, що міські притулки будуть розміщуватися у найманих приміщеннях. Статут благодійного товариства було затверджено у березні 1873 року, за яким затверджено, що товариство знаходилося під опікою Харківської міської думи. Близько 4000 крб. зібрало товариство до кінця 1879 року, і з 30 листопада 1879 року припинило свою діяльність. Зібрані кошти були передані товариствам опіки малолітніх сиріт.¹

У 1879 році 7 лютого був проведений одноденний перепис нічліжних притулків у Харкові. Ціллю цього перепису було визначити, скільки в якому притулку може розміститися людей. Також хотіли визначити, скільки

¹ Соколовська Ю.В., Хаустова О.В. Допомога бідним у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. Вчені Записки. 2019

нічліжників будуть потребувати помешкання від міста. Проводився перепис поліцейськими чиновниками.¹

Перепис вдалося провести у 18 харківських притулках. Дані, які були отримані, давали можливість дізнатися про клас міських жителів. Загальна кількість мешканців нічліжних притулків, які увійшли до перепису – 543 людини, з яких 402 чоловіка та 141 жінка. На 100 чоловіків доводилося 35 жінок. На 100 мешканців доводилося 2% віком до 15 років; 14% - від 15 до 25 років; 45% - від 25 до 40 років; 38,5 % - більше 40 років. На 100 людей: чорноробів 44 людини, жебраків 7, чиновників 2, різного роду людей 4, солдат 4, писарів 2, торговці 1, невідомих занять 134, без занять 10.² Треба зауважити, що не всі нічліжні притулки були переписані, до того ж багато нічліжників не хотіли давати про себе інформацію. Висновком цього перепису було те, що потрібно покращити умови життя в нічліжних притулках, а саме покращити вентиляцію та інші санітарні умови. Без цього харківські нічліжні притулки будуть і надалі поширювати різні інфекційні захворювання.³

На 1885 рік офіційних було 12 притулків, за нічліг у яких треба було сплатити від 3 до 5 коп. за ніч. Часто нічліжники використовували свої дрова або вугілля для опалення. Головною проблемою таких нічліжних притулків був їх санітарний стан. Наприклад, під час епідемії тифу у 1883 році зі 120 хворих, 96 були з нічліжних притулків. Причиною частих захворювань на тиф у приватних харківських нічліжних притулках було велика скупченість людей та санітарний стан приміщення. Міська дума прийняла постанову про утримання нічліжних притулків, де також було зазначено те, що відкривати нічліжний притулок можна було тільки з письмовим дозволом міської управи.

¹ Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года / М. Томашевский// Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–68, разд. паг. В «Заметках о санитарных условиях г. Харькова».

² Томашевский М. Заметки о санитарных условиях г. Харькова / М. Томашевский// Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–75, разд. паг.

³ Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года / М. Томашевский// Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–68, разд. паг. В «Заметках о санитарных условиях г. Харькова».

Для організації у місті нічліжного притулку купець І.О. Тихонов пожертвував 40000 крб. Міська управа розробила нові умови організації нічліжних притулків у Харкові. Розташовувати притулок можна було тільки в трьох основних місцях: округа Рибного та Нетечеського базарів; округа залізничного вокзалу; округа Благовіщенського базару.¹ Ці місця вибрані не випадково, так як саме тут нічліжників збиралося найбільше і вони знаходили роботу. Міська рада також рекомендувала, враховуючи санітарний стан, розміщувати в притулку не більше 100 осіб. Суперечки стосовно місця розташування нового притулку тривали майже рік. Всі запропоновані місця були в центральній частині міста, і це було небезпечно на випадок епідемії.² Після довгих обговорень дума прийняла рішення відкрити нічліжний притулок в районі Пискунівської левади. Вибрали це місце тому, що воно одночасно знаходилося поблизу залізниці і поблизу базару. Не зважаючи на окремі протести стосовно розташування нічліжного притулку, більшістю голосів дума залишила у силі своє рішення і остаточно було вирішено будувати заклад на Пискунівській леваді. Відкрито нічліжний притулок було у 1891 році. Розрахований він був на 168 ліжок.³

Міський нічліжний притулок відрізнявся від приватних лише тим, що розміщався у незамерзаючому сухому будинку, але в іншому в ньому також спостерігалася велика скупченість людей в холодний період. Нічліжники спали на підлозі, і займали не тільки спальні приміщення, але й їдальню, коридори, підвал, умивальники. З недоліків треба додати відсутність належної вентиляції.

Нічліжний притулок отримував кошти від продажу квитків та з пожертв. За нічліг потрібно було заплатити 5 коп., діти розміщувалися безкоштовно. Пожертви надходили як продуктами, так і грошима. З продовольства часто жертвували цукор, чай, хліб. За рахунок продажу квитків, міський нічліжний

¹ Соколовська Ю.В., Хаустова О.В. Допомога бідним у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. Вчені Записки. 2019

² Томашевский М. Заметки о санитарных условиях г. Харькова / М. Томашевский // Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–75, разд. паг.

³ [Городской ночлежный приют] [Текст] // ЮК, 1892. – 5 окт. Заседание городской думы [Текст] // ЮК, 1892. 20 нояб.

притулок у Харкові не був збитковим. Наприклад, у 1911 році від продажу квитків надійшло 3912 крб 55 коп.¹

У 1894 році завідуючий міським нічліжним притулком піднімав питання про його розширення. Міська управа замість розширення існуючого притулку, відкрити новий заклад в районі Кінної площі. Планувалося там розмістити 280 нічліжників. Але вже підготовлену будівлю віддали новоствореному Будинку працелюбства. У 1913 році було відкрито тимчасовий нічліжний притулок для чоловіків у Харкові. Розрахований притулок був на 60 ліжок, але він постійно був переповнений.²

Під час епідемії тифу в 1913 році на Благовіщенському базарі для нічліжників було найнято додаткове приміщення в колишній корчмі, вживалися заходи для безкоштовної дезінфекції притулку та миття в лазні нічліжників. До того ж, нічліжний будинок давав у другому десятилітті ХХ століття дохід до 1509 крб. на рік, що пояснювалося його переповненням (бракувало 836 місць), а також відкриттям в 1913 додаткового притулку. На відсотки з пожертвуваних капіталів притулку 2840 крб. в день Христового Воскресіння для нічліжників пеклися паски, а також готувався чай. Скупченість та антисанітарні умови притулків були причиною виникнення вогнищ епідемій тифу. У грудні 1916 року у Харкові діяло два нічліжні будинки (один тимчасовий).³

У Харкові крім нічліжних притулків існував ще один подібний заклад – «странноприимный» будинок О.М. Гутоб. Цей заклад був заснований з метою надання бідним богомольцям православного віросповідання безкоштовного нічлігу під час їх перебування у місті. Заклад було відкрито на кошти вдови доктора медицини О.М. Гутоб у 1889 році. Вона і прийняла на себе завідування будинком. З одного боку заклад був приватним, але до його управління

¹ Доклад по вопросу о реорганизации ночлежного приюта. Известия Харьковской городской думы. 1911. №3. С. 1-7

² О постройке второго ночлежного приюта или расширения существующего. Журналы Харьковской городской думы. 1894. №5. 29 марта. С. 108-110

³ Антонов А. Л., Парамонов А. Ф., Маслийчук В. Л. История харьковского городского самоуправления 1654-1917 гг. Харьков: Регион-информ, 2004. 200 с.)

долучалася і міська влада. Будівлі закладу жертвувались місту, яке повинно було безкоштовно лікувати у своїй лікарні хворих віруючих, а потім, у випадку смерті або відмови О.М. Гутоб від ведення справ прийняти завідування на себе¹. Під час обговорення Статуту у міській думі, міське управління було стурбовано тим, щоб його участь у завідування закладом не приносила збитків, тому що притулок забезпечував нічліг не постійного населення Харкова, а тимчасово перебуваючих у місті богомольців. Будинок віднесли до відома МВС, який і затверджував Статут закладу. Щоб не викликати напливи інших хворих містян, міська дума не погодилася на безкоштовне лікування віруючих у міській лікарні. ²Притулок існував на власні кошти, які отримував за здавання у найм квартир, а решту витрат поповнювала з власних коштів О.М. Гутоб. У 1984 році витрати на заробітну плату службовцям, ремонт, опалення, освітлення та інші господарські справи склали 3926 крб., а за квартири було отримано лише 516 крб. У 1894 році кількість віруючих склала 1758 осіб, у 1908 році – 765 осіб, у 1910 році – 707 осіб.³

У Харкові наприкінці XIX – початку XX століття проживало багато етнічних громад (німці, французи, євреї, швейцарці, та ін.), які відкривали товариства для опікування своїх представників.

Церква стала центром благодійної діяльності католиків. Поляк-ксендз Петро Кисаржевський, який з 1876 р. став куратором церкви, розгорнув активну діяльність серед католиків Харкова по залученню їх до благодійності. За його участю у 1879 р. влаштовується при костелі притулок для німецьких католиків, куди також на вакантні місця приймалися й православні. Основним фондом для створення притулку став заповітний капітал француза Бореля, організація здійснювалася при активній участі професора Харківського університету Л.

¹ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. : ил.

² Заключение комиссии про проекту странноприимного дома, учреждаемого А.Н. Гутоб. Журналы Харьковской городской думы. 1888. №43. 6 сентября. С. 527-529

³ Некоторые из городских учреждений г. Харькова. Харьковскій календарь на 1896 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1895. С. 460.

Ценковського та лікаря В. Франковського. На 1880 рік до складу Церковної ради входили ксендзи П. П. Кисаржевський, І. М. Войцеховський, Л. М. Томашевський, В. Ф. Осмольський, а також дворяни Ф. К. Гутовський, О. М. Балицький, В. Р. Пенський та міщанин А. А. Гінтцингер. Церква розташовувалася на вул. Мало-Сумській (нині пл. Свободи).¹

У 1877 році в Харкові було засновано Французьке благодійне товариство, яке налагодило міцні зв'язки з католицькою громадою. Це певним чином об'єднало різні етнічні групи. Французьке товариство надавало допомогу не тільки своїм співвітчизникам, але й бельгійцям, італійцям та іншим європейцям, які оселилися у Харкові.² Але зв'язок з римо-католицькою громадою Французьке благодійне товариство не поривало. Наприкінці 70-х років члени Французького товариства за ініціативою лектора французької мови Харківського університету активно допомагали римсько-католицькій церкві влаштовувати притулок при костелі. У 1882 році Французьке благодійне товариство об'єднало 43 члена. До нього входили представники інтелігенції та підприємців, серед них Мало, Бріке, Малерб, Бульї, Пок, Андріє, Моро та інші. В цьому році товариство надало допомогу бідним французам на суму 313 крб..³ У 1900 р. товариство очолив Г. І. Мурон. Активними членами, які працювали у товаристві, були А. Малерб, Бургиньон, Жакке, Лефевр, Леонне, Дюпре та інші. Деякі члени товариства стали приватними меценатами, які самостійно надавали кошти на міську благодійність.

Католицька громада поповнювала свої кошти не лише за рахунок членських внесків, але й завдяки благодійним музичним заходам, які приносили значні прибутки. Наприклад, у січні 1886 року О. Квятковський організував польську виставу в театрі для бідних католиків, заробивши 200 крб. 40коп. У лютому А. Франковська організувала вечір музики і танців на католицьке свято "Масляна"; у квітні 1886 р. за активної участі О.Квятковського в драматичному і

¹ Благодійні діяльності римсько-католицької громади Харкова у XIX - поч. XX ст. © Мухіна І.Г., 2015;

² Харьковский календарь на 1880 год. Год восьмой. – Харьков: Изд-во Хар. губ. стат. ком-та, 1879. 396 с

³ Харьковский календарь на 1884 г. / Под ред. Г.С. Ефименко. – Харьков: Изд-во Хар.губ.стат. ком-та, 883. 411 с.

оперному театрі відбулися дві аматорські вистави польською мовою, виручені від яких 123 крб. 32 коп. пішли на утримання костельного хору та ремонт римокатолицького костелу.¹

У зв'язку зі збільшенням кількості польського населення у Харкові та Харківській губернії наприкінці XIX століття, управління Харківським костелом перейшло до католиків польського походження. У лютому 1896 року був створений Комітет піклування про бідних римсько-католицького віросповідання. Щорічний членський внесок до Комітету складав спочатку 5 крб. Потім для залучення більшої кількості благодійників, його знизили до 1 крб. Поступово були розроблені певні норми добровільного внеску (від 1 до 11 крб.) в залежності від грошових прибутків членів.² Комітет 5 січня 1901 року влаштував новорічну ялинку та провів благодійну виставу для дітей польською мовою. При активній участі секретаря комітету М. Пенського у залі гімнастичного товариства на вул. Кокошкінській відбулася комедія Г. Майковського «Янек». Для дорослих 13 січня цього ж року в будинку Купецького зібрання проведений вечір танців. Увесь збір у розмірі 61 крб. переданий на користь бідних католиків. Чимало пожертвувань надходило до Комітету від приватних осіб. Так, протягом 1905 року Комітет отримав за заповітом І. В. Вишницького 1000 крб., за заповітом Л. Ф. Ленарда його дружина А. К. Трумберг передала 2000 крб. та один білет Харківського Земельного банку на 500 крб. тощо.³

На 1905 рік організація нараховувала вже 218 членів, головою Комітету був обраний І. Вільга, скарбником – В. Ставинський, секретарем – Т. Теплиць, до активу увійшли А. Речко, А. Кулаковський, К. Речинський, К. Нейман, Ч. Радзилинський. У звітах комітету за цей рік зазначено, що комітет надав допомогу 90 особам у сумі 744 крб. 83 коп. У 1906 році новими синдиками

¹ Благодійні діяльність римсько-католицької громади Харкова у XIX - поч. XX ст. © Мухіна І.Г., 2015;

² Отчет Комитета попечительства о бедных римско-католического исповедания в Харькове за 1905 г. – Харьков: Тип. Дарре, 1906. – 32 с

³ Отчет Комитета попечительства о бедных римско-католического исповедания в Харькове за 1905 г. – Харьков: Тип. Дарре, 1906. 32 с

католицької церкви обрали Б. Г. Михайловського, К. К. Горського, С. А. Тичинського, ксендза Л. Станчука і куратора І. Чаєвського. Вони розширили благодійну допомогу притулку при костелі, витрати якого на 1911 рік склали 8796 крб 23 коп.¹

Лютеранська громада у 1872 році в приміщенні раніше відкритого сирітського притулку відкрила притулок для людей похилого віку (богадільню), розраховану на 15 осіб. Крім того, лютеранська громада вносила пожертви на користь організації міста. Наприкінці 1870-х років було організовано збір пожертв, загальна сума яких склала 1000 крб. на користь місцевого управління Російського Товариства Червоного Хреста.²

Під патронатом лютеранської церкви і за сприяння німецької громади Харкова, 1884 році було засновано Німецьке благодійне товариство, що замінило Комітет допомоги нужденним лютеранам.³ Ініціатором заснування був В. Статс. Початково товариство нараховувало 29 членів. На перших загальних зборах, які проходили 20 лютого 1885 року, були обрані члени ради, серед яких були: В. Статс, харківський меценат і промисловець М.Х. Гельферіх, підприємець Ф.Кох, А. Грундлер, Г. Бюрау. Протягом наступних років число членів Німецького благодійного товариства зростало, і в 1900 році досягло 143 особи.⁴ Порівняно з іншими благодійними товариствами етнічних громад Харкова, німецьке було найчисленніше.

Витрати Німецького благодійного товариства включали щомісячні та одноразові виплати нужденним громадянам; у 1880-х роках керівництво організації надавало перевагу одноразовій допомозі, але з 1890-х років розмір щомісячних пенсій значно зріс, досягнувши 1236 крб. на рік; наприкінці XIX століття Німецьке благодійне товариство та Лютеранська церква організовували

¹ Благодійні діяльність римсько-католицької громади Харкова у XIX - поч. XX ст. © Мухіна І.Г., 2015;

² Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 21. С. 43-51.

³ Устав Германского благотворительного общества в г. Харькове. Х. : Типография А. Дарре, 1885. 8 с.

⁴ Харьковский календарь на 1902 год. Х.: Типографии: Варшавчика, Гессена и Молчадеского, 1902. – 504с.

благодійну діяльність не лише для німецької громади, але й для лютеранської церкви в цілому. Обидві організації надавали матеріальну допомогу бідним містянам та сиротам.¹

У 1898 році з ініціативи членів Харківського Медичного товариства було відкрито притулок для невиліковно хворих за фінансової підтримки відомого харківського підприємця і мецената М.Х.Гельфериха, який надав 5000 крб.² Крім того, Харківське Медичне товариство ініціювало створення "Товариства піклування про малозабезпечених учениць жіночого Медичного інститут". До складу правління якого входив німець А.К. Ган, а до дійсних членів – дружина харківського підприємця Е.Ш. Гельферіх.³

У другій половині XIX століття члени німецької громади міста Харкова, долучилися до роботи заснованого 1843 році Харківського Благодійного товариства. Це товариство об'єднало роботу всіх благодійних товариств губернії і міста, маючи на меті надавати моральну та матеріальну допомогу нужденним без розподілу за національними й релігійними ознаками. На початку XX століття представники німецького етносу продовжували брати участь у діяльності Благодійного товариства, головою якого на той період був губернатор Харкова німець Г. А. Тобізен.⁴

¹ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. - Вип. 21. С. 43-51.

² Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік.- Т.2. с. 926.

³ Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. : ил.

⁴ Історія міста Харкова за 250 років його існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік.- Т.2. с. 926.

3.3 Висновки

Слід визнати, що у розглянутий історичний період органи міського самоврядування докладали значних зусиль на вирішення соціальних проблем населення. Але їхні власні можливості були надто обмежені навіть для вирішення багатьох нагальних завдань. Тим не менш, у цей же час багато міст Російської імперії змушені були вирішувати гострі соціальні проблеми, і досвід органів Харківського міського самоврядування був не найбіднішим. Перша світова війна загострила багато соціальних хвороб. В умовах потрясінь кінця другого десятиліття XX століття становище лише посилювалося.

Розвиток системи соціального захисту в Харкові йшов у руслі загальноімперської тенденції, але водночас мав свої унікальні особливості. Допомога нужденним надавалася як у відкритих, так і в закритих формах. Найпоширенішими закритими благодійними установами були притулки та богадільні. Відкрита допомога надавалася переважно у формі допомог і пенсій і використовувалася для заміни закритої допомоги, коли не вистачало місць у богадільнях і притулках. Тимчасова і постійна допомога була дешевшою і менш відповідальною, ніж розширення закритих закладів. Однак вона часто використовувалася не за призначенням і була менш ефективною.

З кінця XIX століття все більшого розвитку набуває відкрита опіка, що призвело до появи нової форми дільничої опіки над бідними. Робота цих нових товариств та установ базувалася на принципі індивідуальної допомоги, шляхом ретельного вивчення кожного окремого випадку. Більший акцент робився на своєчасності надання допомоги і більше уваги приділялося превентивним заходам, щоб запобігти перетворенню бідних на жебраків. Таким чином, запровадження нового відкритого догляду за бідними було спробою вдосконалити цей вид допомоги та підвищити його ефективність. Важливим було також залучення до благодійної діяльності широке коло харківської громади.

Найпоширенішою формою благодійної діяльності у Харкові з другої половини XIX ст. стали товариства. Велика кількість товариств виникала тут за громадською ініціативою, а їх діяльність була ефективнішою за державну, що свідчить про велику активність харків'ян у добродійній справі. Більшість благодійних товариств і благодійних установ у Харкові були організовані невеликими групами приватних осіб, поступово залучаючи більш-менш співчуваючих людей, які були готові підтримати справу пожертвами і працею. Дещо меншою була кількість закладів, створених за ініціативою заможних людей і які носили імена меценатів. Однак це не означало, що в Харкові було мало індивідуальних благодійників. Багато заможних харків'ян робили великі пожертви на користь різних міських та регіональних благодійних організацій.

Протягом досліджуваного періоду римо-католицька громада не лише об'єднувала своїх одновірців, але й демонструвала високий ступінь організованості та системності у всіх видах діяльності, пов'язаних із соціальним захистом, освітою, охороною здоров'я та культурним піднесенням Харкова. Представники римо-католицької громади, більшість з яких були поляками, продемонстрували високий рівень громадянськості та патріотизму в період складних суспільно-політичних процесів, які переживала держава, що стала для них другою батьківщиною.

Активна позиція німецької національної меншини у Харкові протягом XIX- початку XX століття в громадському житті, особливо у сфері благодійної діяльності, позитивно впливала на життя міста. Пожертви і благодійні внески їх представників сприяли розвитку системи соціального захисту у Харкові. Активна участь німців, французів, поляків, та ін. у громадському житті засвідчувала швидкий процес їх соціалізації, інтеграції з одночасним збереженням власної етнічної ідентичності.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз теми дипломної роботи показав, що дослідження системи соціального захисту у Харкові пройшло декілька етапів, і кожному з таких етапів були притаманні певні особливості. Так, дослідження, які проводилися до революції, вивчали окремі аспекти стосовно соціального захисту населення. Ці праці більше описували різні установи в зазначений період, аніж робили аналіз їх діяльності. Фактографічний матеріал, який зібраний в дореволюційний період, був дуже значний. Треба зазначити, що автори цих досліджень були, в основному, сучасниками багатьох досліджуваних тем. Після революції 1917 року дослідження у сфері соціальних установ були припинені, вони згадувалися лише епізодично в контексті інших питань. Проблема розвитку соціальної сфери в Харкові в другій половині XVIII–початку XX століття не була предметом спеціального дослідження, що і призвело до вибору теми роботи.

Створені Прикази громадської опіки, зазвичай, займалися з метою розширення своєї фінансової бази, займалися комерційною діяльністю, наприклад, утримували крамниці, цегельні або черепичні заводи та ін. Пошук належної системи фінансування приказів громадської опіки тривали до 1810 року, коли вони перейшли до юрисдикції Міністерства поліції, а пізніше Міністерства внутрішніх справ. Ці міністерства стимулювали прикази до збільшення і накопичення фінансів, дозволяючи їм ведення господарських і майнових операцій. Створюється і організаційна структура приказів, хоча єдиної адміністративної структури ще не було. Управління вели колегіально під головуванням безпосередньо губернатора.

Можна зробити висновок, що на період середини XIX століття у Харкові склалася певна структура інститутів допомоги: установи опіки (богадільні, інвалідні будинки для невиліковно хворих); лікувальні установи (будинки для психічнохворих, лікарні для дітей та дорослих); навчально-виховні заклади (виховні будинки, сирітські будинки, місцеві благодійні товариства).

Суспільна опіка у Харкові набула значного розвитку завдяки трьом факторам: самостійності місцевих благодійних організацій; залученню до управління місцевого населення; забезпечення населення грошовою допомогою. Але в той же час Прикази громадської опіки не могли задовільнити потреби населення і не тільки через нестачу засобів, але й через недосконалість адміністративно-господарської системи.

Приватна благодійність у Харкові в зазначений період мала наступні напрями:

- надання одноразової або постійної матеріальної та грошової допомоги;
- організація та фінансування інститутів підтримки та допомоги;
- соціальний патронаж над певною категорією нужденних.

Що стосується допомоги сиротам, або дітям із бідних родин у Харкові, то можна зазначити, що у досліджуваній період спеціальні заклади для таких дітей, значно розширювали мережи свого функціонування. Ці спеціалізовані дитячі заклади відігравали значну роль у вирішенні питання суспільної опіки дітей. Установи розділялися на декілька типів функціонування: постійні, змішані, тижневі, виправні. Завдяки цим закладам діти мали можливість отримати певну трудову спеціальність, освіту, адаптуватися та соціалізуватися до життєвих умов. Завдяки виправним дитячим притулкам, безпритульні діти, або ті, хто порушував закон, мали можливість отримати турботу та затишок, та бути захищеними від негативного впливу середовища. Представлений у магістерській роботі практичний досвід організації спеціальних дитячих установ та притулків, може сприяти творчому використанню минулого досвіду у сучасних умовах, а саме, вирішення проблеми дитячої безпритульності, жебракування, попередження скоєння злочинів. Заклади суспільної опіки для дітей у Харкові також мали і свої недоліки. Можна виділити надмірну кількість вихованців, які перебували у закладі; недостатню кількість виправних притулків для неповнолітніх злочинців.

Що стосується закладів для дітей з обмеженими можливостями, то

у місті Харкові тільки на початку ХХ почався процес формування систем таких установ. Особливо ваговий внесок у цей процес було зроблено приватними благодійниками та Відомством установ імператриці Марії. Ці Відомства мали такі напрями діяльності: опіка немовлят, включаючи організацію ясел, опікування дорослими, дітьми з особливими потребами; організація закладів медичної допомоги; та ін.

Також не залишалися осторонь і органи місцевого самоврядування. На організацію та функціонування дитячих закладів для дітей з особливими потребами Харківською міською думою було надано грошову допомогу, і організована справа навчання для розумову відсталих дітей у школах.

Для незрячих дітей у Харкові було відкрито спеціальне училище, особливо завдяки старанням професора Гіршмана. Цей заклад був одним з найбільших закладів такого профілю в Російській імперії. В цьому училищі діти мали змогу навчатися читання та письма шрифтом Брайля. Незрячі діти могли також освоїти різні ремесла, щоб в подальшому мати можливість заробляти собі на життя та прогодувати свою родину. На той час це був передовий досвід у реабілітації дітей з особливими потребами. З відкриття училища кількість учнів постійно зростала, але все одно не було можливості охопити всіх незрячих дітей міста Харкова та Харківської губернії.

Навчання та виховання глухонімих дітей також було досить актуальним у Харкові в дореволюційний період. Благодійні капітали становили важливе джерело для відкриття спеціалізованих закладів для таких дітей. Суттєву допомогу здійснювало і міське управління. Приватні особи ставали ініціаторами відкриття навчально-виховних закладів для глухонімих дітей. Також приватні благодійники фінансували та опікувалися ці заклади. Керівники установ для глухонімих дітей, та їх засновники, відвідували спеціальні з'їзди для вирішення проблем опіки над такими неповнолітніми. На цих з'їздах піднімалося питання про створення державної системи підтримки глухонімих, але все ж таки до 1917 року проблеми цих дітей залишалися переважно у сфері діяльності благодійників.

Ельберфельдська система, яка було введена у Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття, мала свої особливості. Перш за все, ця система діяла на благодійних засадах, міські опікунства не мали безпосереднього відношення до системи міського самоврядування. Деяким дільничим опікунствам місто надавало незначні субсидії. Основний бюджет дільничих опікунств формувався з благодійних надходжень та з членських внесків. Не дивлячись на скромні бюджети опікунства здійснювали допомогу дітям у різних формах: у вигляді грошової допомоги, сплата за навчання бідних дітей, допомагали влаштовувати дітей до навчальних закладів або притулків інших благодійних установ. Деякі дільничні опікунства змогли відкрити власні благодійні установи для дітей, наприклад, ясла, притулки, школи.

Протягом XIX-го і початку XX-го століть римо-католицька громада не лише об'єднувала своїх одновірців, а й демонструвала високий ступінь організованості та системності. Вона демонструвала високий ступінь організованості та системності в усіх заходах, спрямованих на поліпшення всіх заходах, спрямованих на поліпшення соціального захисту населення, розвитку освіти, медицини та культури. Сприяла освітньому, медичному та культурному розвитку Харкова. Представники римо-католицької громади, переважно польської, продемонстрували високий рівень громадянської та патріотичної свідомості. Звичайно, діяльність римо-католицької громади продовжувалася і під час революції, і після неї.

Нічліжні притулки у Харкові були одним із різновидів допомоги містянам без житла, особливо тим, хто приїзжав на заробітки до міста на певний час. Міське громадське управління звертало увагу на те, в якому стані були нічліжні притулки. Але до міста належало тільки 4 з таких закладів, що було менше ніж половина від загальної кількості. Більшість таких притулків діяли розрізнено та не отримували необхідної допомоги від міської влади. Нічліжні притулки не були збитковими, та мали можливість функціонувати за рахунок продажу квитків за нічліг. У Харкові такий вид допомоги незаможним містянам здійснювався, знов ж таки, за кошти приватних благодійників та за

рахунок продажу квитків.

Таким чином, в досліджуваний період з кінця XVIII – початок XX століття в Харкові, можна вважати періодом становлення та розвитку системи соціального захисту населення, але в більшості випадків за рахунок благодійності та меценатства. Простежено стан соціальної підтримки населення у Харкові наприкінці XVIII століття; розглянуто основні нормативно-правові документи, які регулювали створення спеціальних закладів соціальної допомоги; висвітлено процес виникнення та розвитку установ піклування про містян з особливими фізичними потребами – незрячими, психічно хворими та глухоніми; досліджено добродійні ініціативи та діяльність органів місцевої влади, благодійних закладів, установ і благодійників Харкова у справі організації та діяльності закладів опіки.

Список джерел та літератури:

Список джерел:

1. Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых № 17/18 (июнь) 1904-1905 гг.; № 10-11-12 (июнь, июль, август) 1907-1908 гг.; № 1-2 (сентябрь-октябрь) 1909-1910 гг.; № 3-4 (ноябрь-декабрь) 1909-1910 гг.; № 7-9 (март-апрель-май) 1909-1910 гг.; № 1-2 (сентябрь-октябрь) 1910-1911 г.; № 7-8 (март-апрель-май) 1910-1911 гг.; № 3-4 (март-апрель) 1912 г.; № 1-2 (январь-февраль) 1913 г.; № 11-12 (ноябрь-декабрь) 1913 г.; № 5 (сентябрь – октябрь), 1915 г. (1);
2. В Харькове до настоящего времени нет ночлежных приютов, устроенных на общественный счет // Южный край. Харьков, 1883. 1 (13) января. № 697. С. 2;
3. Высочайше утверждённые правила Харьковского общества благотворения. Харьков : Унив. тип., 1812. 39 с;
4. Гиршман Л. Заметка проф. Л. Гиршмана [об устройстве школы для слепых в Харькове] // Южный край. Харьков, 1881. 16 (28) мая. № 128. С. 1;
5. [Городской ночлежный дом] [Текст] // ЮК, 1891. 22 янв.;
6. [Городской ночлежный дом] [Текст] // ЮК, 1891. 2 февр.;
7. [Городской ночлежный дом в 1891 г.] [Текст] // ЮК, 1892. 25 янв.;
8. [Городской ночлежный приют] [Текст] // ЮК, 1892. 5 окт. Заседание городской думы [Текст] // ЮК, 1892. 20 нояб.;
9. Данные относительно Харьковского приюта для бесприютных сирот // Южный край. Харьков, 1881. 12 (24) июля. № 184. С. 2;
10. Доклад по вопросу о реорганизации ночлежного приюта. Известия Харьковской городской думы. 1911. №3. С. 1-7;
11. Доклад по ходатайству уполномоченного Попечительства императрицы Марии Александровны о слепых о принятии городом участия в расходах по содержанию Харьковского училища для слепых в виде ежегодного пособия // Известия Харьковской городской думы. 1908. №10 С.97-98;
12. Доклад Училищной комиссии об открытии с начала 1915-1916 учебного года 3-х вспомогательных классов для отсталых детей // Известия харьковской городской думы. 1915. №9-10. С.117-119;
13. Дуплий Е. В. Приказы общественного призрения в России ... С. 106
14. Журнал Харьковской городской Думы: заседание 1 июля 1883 г. [Текст] // ХГВ, 1883. 11 сент.;
15. Заключение комиссии про проекту странноприимного дома, учреждаемого А.Н. Гутоб. Журналы Харьковской городской думы. 1888. №43. 6 сентября. С. 527-529;

16. Извлечение из отчета Петропавловского попечительства о бедных г. Харькова за 1914 год // Известия Харьковской городской думы. 1915. №2. С. 388–389;
17. Из отчета о деятельности Харьковского отделения Попечительства о глухонемых за 1903 год // Вестник попечительства государыни Марии Федоровны о глухонемых. 1903 1904. №13. 1 марта. С.211-214;
18. Исправительные заведения для несовершеннолетних : Отчеты за 1896 год / Харьковское общество исправительных приютов. // Тюремный вестник /ред. инспектор гл. тюремного управ. А. Лихачев. 1897. №6. С. 270–281;
19. Комиссия, осматривающая существующие в Харькове ночлежные приюты, пришла к самым печальным заключениям // Южный край. – Харьков, 1882. 29 января (10 февраля). № 377. С. 2;
20. Матушинский. Харьковское благотворительное общество более 18-ти лет заботилось об устройстве в г. Харькове приюта для нищенствующих мальчиков. [Письмо в редакцию] / Матушинский // Южный край. Харьков, 1881. № 328 (8 декабря). С. 2;
21. Некоторые из городских учреждений г. Харькова. Харьковский календарь на 1896 год. Харьков: Тип. губ. правл., 1895. С. 460;
22. Об имуществе, завещанном городу мещанином Некрасовым//Журналы Харьковской городской думы.1877.№22.-21 декабря. С.265;
23. Общественное и частное призрение в России. СПб.: Типография императорской Академии Наук, 1907. 296 с;
24. Общество «Дома Братской Дружины» для призрения сирот и нищенствующих детей в гор. Харькове. Отчет с 27 октября 1904 г. по 1 января 1911 г. и за 1911 г. и Общий обзор о деятельности Комитета и Общества с момента учреждения «Дома Братской Дружины» с 1904 г. по 1-е января 1912 г. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1912. III, 20, (40), 214, (16), 72 с.: ил.; 1 вл. л. ил.;
25. Ольгинский Детский Приют Трудолюбия в г. Харькове // Харьковский календарь на 1905 год. Х.: тип. Губ. Правл., 1904. С.246;
26. Ольгинский Детский Приют Трудолюбия в г. Харькове // Харьковский календарь на 1906 год. Х.: тип. Губ. Правл., 1905. С.216;
27. О постройке второго ночлежного приюта или расширения существующего. Журналы Харьковской городской думы. 1894. №5. 29 марта. С. 108 -110;
28. Отчет о деятельности и суммах участкового попечительства о бедных Вознесенского прихода г. Харькова за 1907 г. // Известия Харьковской городской думы. 1908. №6–7. С. 178–179;
29. Отчет о деятельности Харьковского отделения Попечительства Государыни Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1914 год. Х.: Тип. «Мирный труд», 1915. 42 с;

30. Отчет Комитета попечительства о бедных римско-католического исповедания в Харькове за 1905 г. – Харьков: Тип. Дарре, 1906. 32 с;
31. Отчет училища глухонемых в Харькове, состоящего под Августейшим покровительством попечительства Императрицы Марии Федоровны о глухонемых за 1901 год. Х.: Тип. «Южного края», 1902. 6 с;
32. Петрова А. В течении минувшего 1893 года, по Обществу призрения малолетних бесприютных сирот в г. Харькове и для состоящего в ведении его приюта, поступили пожертвования / А. Петрова // Южный край. Харьков, 1894. 21 января. № 4484. С. 4;
33. Положение о школе для бедных детей женского пола Харьковского благотворительного общества, Высочайше утвержденное в 10 день мая 1849 года. И Правила, служащие пояснением или дополнением одного Положения, постановленные Советом Харьковского Благотворительного Общества 26 ноября 1865 года / Харьковское благотворительное общество . Харьков : Тип. П. Чеховского, 1866. 17 с.;
34. Сведения о количестве населения некоторых ночлежных приютов г. Харькова // Южный край. Харьков, 1881. 29 июня (11 июля). № 171. – С. 1.;
35. Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года / М. Томашевский// Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–68, разд. паг. – В «Заметках о санитарных условиях г. Харькова»;
36. Устав Вихревского дома призрения бедных в городе Харькове [Текст]. Харьков, 1895. 12 с.;
37. Устав Германского благотворительного общества в г. Харькове Х. : Типография А. Дарре, 1885. 8 с.;
38. Устав о общественном призрении. Общие учреждения установлений общественного призрения и уставы заведений, им подведомственных // Свод законов Российской империи. Изд. 1892 г. Т. 13. С. 81–175.;
39. Харьковские губернские ведомости. 1910. 9 ноября.;
40. Харьковский календарь на 1880 год. Год восьмой. Харьков: Изд-во Хар. губ. стат. ком-та, 1879. 396 с.;
41. Харьковский календарь на 1884 г. / Под ред. Г.С. Ефименко. Харьков: Изд-во Хар.губ.стат. ком-та, 1883. 411 с.;
42. Харьковский календарь на 1902 год. Х.: Типографии: Варшавчика, Гессена и Молчадескаго, 1902. 504с.;
43. Харьковское отделение Мариинского попечительства для призрения слепых за 1888 г., // Харьковский календарь на 1890 год. Харьков: Тип. губ. Правл., 1889. С.262-263;

44. Харьковское отделение попечительства о глухонемых (Извлечение из отчета о деятельности отделения за 1911 год) // Изв. Харьк. город. думы. 1912. № 3–4. С. 704-707.;
45. Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к "Харьковскому Календарю" на 1887 г. Выпуск 1 / Харьковский губернский статистический комитет ; Под ред. П.С. Ефименко. Харьков : Типография Губернского Правления, 1887. II, 278, V с.;
46. [Частные ночлежные дома в Харькове] // ЮК, 1891. 24 янв.;
47. Школа–приют при Дмитриевском попечительстве о бедных // Известия Харьковской городской думы. 1912. №1. С. 122;
48. Южный край. 1898. 29 января.

Список літератури:

1. Альков В. А. Харківська губерньська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічнохворих / В. А. Альков // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 71–80;
2. Антонов А. Л., Парамонов А. Ф., Маслийчук В. Л. История харьковского городского самоуправления 1654-1917 гг. Харьков: Регион-информ, 2004. 200 с.;
3. Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): В 2 т. / Д.И. Багалея, Д.П. Миллер Харьков: Изд-во Харьковского обществ. упр., 1912. Т. 2. С. 901–931
4. Баличева, Л. (2023). Благодійність у Харкові в ХІХ столітті. Літопис Волині, (28), 56-61;
5. Благодійні діяльність римсько-католицької громади Харкова у ХІХ - поч. ХХ ст. Мухіна І.Г., 2015;
6. Благотворительные учреждения России. СПб.: Типография училища глухонемых, 1912. 248 с. 6;
7. Благотворительные учреждения Российской империи: В 2 т. – СПб.: Типография СПб. акционерного общества печатного дела в России Е. Евдокимов. 1900. Т. 2. 986 с.;
8. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах / М. Д. Ван-Путерен. СПб.: Тип. Киршбаума, 1910;
9. Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи [Текст]: навч. вид. / С. В. Глазунов. Д. : РВВ ДНУ, 2015. 116 с.;
10. Гогель С. К. Виды детской нужды / С.К. Гогель // Трудовая помощь. 1917. № 1. С. 30–35. 11;
11. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / Гогель С.К. СПб.: Тип. Общественная польза, 1908. 92 с.;

12. Гусев А.Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : Историко-справочный путеводитель / Собр. и изд. А.Н. Гусев . Харьков : Типография Адольфа Дарре, 1902 . [8], 260 с. : ил.;
13. Доброчинність в Україні: минуле, сучасність, майбутнє / Авт.упоряд. В.Халецький. К., 1998. 54 с;
14. Допомога хворим дітям та дітям з обмеженими можливостями у Харківській губернії в другій половині XIX – на початку XX століть [Електронний ресурс] / Ю. В. Соколовська // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. : "Історія та географія". 2012. Вип. 44. С. 168-171;
15. Звенигородський С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии/С. Звенигородский//Врачебная хроника Харьковской губернии. 1911. №5. С.430-469;
16. Інвалідність та суспільство : навч. посіб. / Л. Байда, О. Красюкова-Енс, В. Азін та ін. ; за заг. ред. Л. Байди, О. Красюкової-Енс. Київ : Київський університет, 2011. 188 с;
17. Історія міста Харкова за 250 років его існування (1655-1905). Історична монографія, Харків, 1912 рік. Т.2. с. 926;
18. Ковалевский П. Положение наших душевных больных вне больницы // Южный край. Харьков, 1882. 24 декабря (5 января 1883 г.). № 691. С. 2–3;
19. Корнієнко, В. М. До питання про благодійну діяльність родини Харитоненків в освіті Харківської губернії [Текст] / В.М. Корнієнко // Вчен. зап. Х. : Вид-во НУА, 2006. Т. 12. С.195-202;
20. Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX- початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки. 2012. Вип. 3.33. С. 89-96;
21. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Кравченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2013 № 1088, Вип. 17. С. 61-67;
22. Кравченко О. В. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII - на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019;
23. Кутько И. И., Чугунов В. В. Призрение душевнобольных в Харьковской губернии в конце XIX столетия // История украинской психиатрии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской

- клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. Харьков, 1994. Т. 1. С. 89–94;
24. Кутько, И., Чугунов В. Призрение душевнобольных в Харьковской губернии в конце XIX столетия [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.psychiatry.ua/books/history/paper36.htm>;
 25. Максимов Е.Д. Заметки о внутреннем устройстве домов трудолюбия / Максимов Е. Д. СПб.: Гос. тип., 1901. 38с. 17;
 26. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современное положение общественного призрения в России / Максимов Е. Д. // Общественное и частное призрение в России. СПб.: Тип. импер. Акад. Наук, 1907. С. 1–68. 18;
 27. Максимов Е. Д. Очерки частной благотворительности в России / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. 1897. № 1. С. 57–65; № 2. С. 148–155. 19;
 28. Максимов Е. Д. Помощь бедным в древней Руси / Е. Д. Максимов // Трудовая помощь. 1899. № 2. С. 114–135;
 29. Максимов Е. Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним / Максимов Е. Д. СПб.: Тип. Киршбаума, 1901. 136 с. 2;
 30. Малинин Ф. Н. Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898–1901 гг. / Ф.Н. Малинин // Тюремный вестник /ред. Д. Ф. Огнев. 1903. №6. С. 506–517;
 31. Маштакова В.О. Діяльність благодійних та просвітницьких закладів як центрів соціального виховання на Харківщині XIX поч. XX ст. 209. №3
 32. Мюнстерберг Э. Призрение бедных / Пер. с нем. А. И. Браудо и В. А. Гогена. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1900. 332 с;
 33. Петрюк П. Т. Дореволюционный этап деятельности Сабуровой дачи // История украинской психиатрии: Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. Харьков, 1994. Т. 1. С. 112–115;
 34. Петрюк П. Т. Система нестеснения и Сабурова дача // Вісник Асоціації психіатрів України. 1999. № 1. С. 174–193;
 35. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775-1918): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.02 / К., 1996. 17с.;
 36. Робак І.Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Х.: ХДМУ, 2007. 346 с. (іл.. 24 с.);
 37. Савицький, В.І. Генеза благодійності в Україні (Методологія історії соціальної роботи в Україні) [Текст]: навч. посіб. для вузів / В.І.Савицький. К.: НТУУ «КПІ», 2007. 136 с.;

38. Смирнова С. Н. 1905 год на Сабуровой даче // История украинской психиатрии. Сборник научных работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи) / Под общ. ред. И. И. Кутько, П. Т. Петрюка. Харьков, 1994. Т. 1. С. 125–127;
39. Смирнова С.Н. Очерки истории Сабуроовой дачи/С.Н. Смирнова. Харьков, 2007. 292 с.;
40. Соколовська, Ю. В. Допомога дітям у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. у межах Ельберфельдської системи. Гілея: науковий вісник, вип. 60, 2012, с. 40-3.;
41. Соколовська Ю.В., Хаустова О.В. Допомога бідним у Харкові в другій половині XIX – на початку XX ст. Вчені Записки. 2019;
42. Соколовська Ю. В. Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть / Ю. В. Соколовська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. - 2011. - № 939, Вип. 14. - С. 123-128. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISU_2011_939_14_16.
43. Соколовська Ю. В. Організація благодійної допомоги у Харкові під час війн кінця XIX – початку XX ст. / Ю. В. Соколовська, О. В. Хаустова // Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 103. С. 20-24. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_7;
44. Соціальна робота в Україні [Текст]: навч. посіб. / І.Д. Зверева [та ін.] / за ред. І. Д. Зверєвої, Г.М.Лактіонової. К.: Центр навч. л-ри, 2004. 256 с.;
45. Ступак Ф.Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки і доброчинності/Ф.Я. Ступак/Наука. Релігія. Суспільство. 2009. №4 С. 143-148.;
46. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні С. 10;
47. Устименко О. М. Історія Харківського училища для сліпих дітей у 1886–1917 рр. Збірник наук. праць. Серія : Історія та географія / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2008;
48. Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 21. С. 43-51.;
49. Фомін В. В. Заклади суспільної опіки дітей та молоді в Україні (XIX – початок XX століття) / В. В. Фомін // ScienceRise. Pedagogical Education. 2017. № 12. С. 32-37. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/texcped_2017_12_9;

50. Фомін В. В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття // Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11–12 травня 2016 р., м. Харків) / ред. кол.: Андрущенко О. А. (гол. ред.) та ін. Харків : ХНПУ, 2016. С. 67–70.;
51. Фомін В.В. Освітньо-виховна діяльність Харківського виправного притулку для неповнолітніх: історико-педагогічний аспект. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. Харків. 2016. Вип. 47. С. 84–97.;
52. Харківська губернська земська лікарня імперської доби та проблема гуманізації ставлення до психічно хворих / В. Альков // Краєзнавство. 2014. № 2. С. 71-80. Бібліогр.: 41 назв. укр.;
53. Хаустова О.В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть: Автореф. дис...канд. Іст. Наук.: 07.00.01. Х., 2006 19 с.;
54. Хорошев, О. (2023). Віхрєвській будинок піклування як зразок меценатства в місті Харкові наприкінці XIX століття. Старожитності Лукомор'я, (1), 41-48. <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.1.191>;
55. Хорошев О.М. Деякі проблеми благодійництва в місті Харкові наприкінці XIX – початку XX століть. Publishing house of University of Technology, Katowice, 2022. С. 421-426.;